

İbn Hişâm En-Nahvî'nin Eserlerinde Tercih Ve Tenkit İfadeleri

Expressions of Preference and Criticism in the Works of Ibn Hisham an-Nahvi

FATİH SARI

Öğr. Gör. Fatih SARI, Muş Alparslan Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı, Muş, Türkiye.

Lecturer Fatih Sari, Muş Alparslan University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Basic Islamic Sciences, Department of Arabic Language and Rhetoric, Muş, Turkey.

fatih.sari.3504@gmail.com Orcid: 0000-0002-9516-1813

Atf/©: Sari, Fatih (2023). *İbn Hişâm en-Nahvî'nin Eserlerinde Tercih ve Tenkit İfadeleri*, Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,

Sayı 10-19, ss. 107-134.

Citation/©: Sari, Fatih (2023). *Expressions of Preference and Criticism in the Works of Ibn Hisham an-Nahvi*, Kafkas University Faculty of Divinity Review.

Issue 10-19, pp. 107-134

Makale Bilgisi / Article Information:

Doi : [10.17050/kafkasilahiyat.1173763](https://doi.org/10.17050/kafkasilahiyat.1173763)

Type / Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Geliş Tarihi: 11 September / Eylül 2022

Accepted / Kabul Tarihi: 14 October / Ekim 2022

Published / Yayın Tarihi: 28 January / Ocak 2023

Volume / Cilt: 10; **Issue / Sayı:** 19; **Pages / Sayfa:** 107-134.

Suggested ISNAD Citation: Fatih Sari, "İbn Hişâm en-Nahvî'nin Eserlerinde Tercih ve Tenkit İfadeleri", *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10/19 (Ocak- January 2023), 107-134.

Notlar/Notes

Bu çalışma, yazarın Dr. Öğr. Üyesi Hasan HARMANCI danışmanlığında 2022 yılında yapılan "İbn Hişâm'ın Muğni'l-lebîb Adlı Eserinde Tercih ve Tenkit Lafızları" adlı doktora seminer çalışmasından yararlanılarak hazırlanmıştır.

Yazar(lar), herhangi bir çıkar çatışması beyan etmemiştir.

Turnitin/Ithenticate/Intihal ile İntihal Kontrolünden Geçmiştir

Screened for Plagiarism by Turnitin/Ithenticate/Intihal

Licensed by CC-BY-NC ile lisanslıdır

www.dergipark.org.tr

Expressions of Preference and Criticism in the Works of Ibn Hisham an-Nahvi

Fatih SARI

Abstract

In this study, the words of preference and criticism used by Ibn Hisham en-Nahvi (d. 761/1360), one of the pioneers of Arabic grammar, in his works on grammar are discussed. Ibn Hisham made references to many language issues from previous linguists and language schools, did not adhere to any school to the degree of bigotry, discussed the opinions and evidences he conveyed with an objective approach, and made choices between these views. Using the qiyas and ta'lil method, the author preferred the views and ideas that he found strong evidence, regardless of which school or linguist he belonged to, and criticizing the weak or inaccurate approaches, and presented his reasons. Evaluating the views he conveyed, Ibn Hisham rated his opinions as saħîh, râciħ, savâb, zahir; He used many different concepts such as merdûd, batil, fâsid and vehm for the views that he thought should be criticised and abandoned. While he used some of the concepts in a separate sense, he also used some of them closely or synonymously. The aim of this study is to present a general point of view about Ibn Hisham's method of preference and criticism and his attitude towards other linguists by presenting the meanings in which he used the aforementioned expressions.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Ibn Hisham, Preference, Criticism, Language Schools

İbn Hişâm en-Nahvî'nin Eserlerinde Tercih ve Tenkit İfadeleri

Fatih SARI

Öz

Bu çalışmada Arap dili gramerinin öncülerinden İbn Hişâm en-Nahvî'nin (öl. 761/1360) Arapça gramere dair eserlerinde kullandığı tercih ve tenkit ifadeleri ele alınmıştır. İbn Hişâm birçok dil meselesi hakkında önceki dilcilerden ve dil ekollerinden nakillerde bulunmuş, herhangi bir ekole taassup derecesinde bağlı kalmamış, aktardığı görüş ve delilleri objektif bir yaklaşımla ele alarak etraflıca tartışmış ve bu görüşler arasında tercihlerde bulunmuştur. Kıyas ve ta'lil metodunu da kullanan müellif, hangi ekole veya dilciye ait olduğuna bakmaksızın delilini güçlü bulduğu görüş ve fikirleri tercih etmiş, zayıf veya isabetsiz gördüğü yaklaşımları ise tenkit ederek gerekçelerini ortaya koymuştur. Naklettiği görüşleri kendi içinde derecelendiren İbn Hişâm, tercihe şayan bulduğu görüşler için saħîh, râciħ, savâb, zâhir; tenkit edip terkedilmesi gerektiğini düşündüğü görüşler için de merdûd, bâtil, fâsid, vehm vb. birbirinden farklı çok sayıda kavram kullanmıştır. Söz konusu kavramların bir kısmını müstakil anlamda kullanmış olmakla birlikte bazılarını yakın veya eş anlamlı olarak kullanmıştır. Bu çalışmanın amacı, İbn Hişâm'ın başvurduğu söz konusu ifadeleri tespit etmek ve hangi anlamlarda kullandığını örnekler üzerinden dikkatlere sunarak onun tercih ve tenkit metodu ve diğer dilcilere karşı tutumu hakkında genel bir bakış açısı sunmaktır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belâğatı, İbn Hişâm, Tercih, Tenkit, Dil Ekolleri

1. GİRİŞ

İbn Hişâm en-Nahvî (öl. 761/1360) Arap dili grameri alanında birçok eser telif etmiştir. Bu eserlerinde bireysel görüşlerinin yanı sıra Basra ve Kûfe mektepleri başta olmak üzere Bağdat, Mısır ve Endülüs dil ekollerine mensup dilcilerden çok sayıda nakil yapmıştır. Ağırlıklı olarak Basra dil ekolünün görüşlerine yer veren İbn Hişâm, eserlerinde özellikle nahiv ilminin bütün konularına tahsis ettiği *Muğni'l-lebîb*'de- önceki dilcilerden aktardığı görüşleri ve bazı dilbilgisel kuralları ile dil problemlerine dair naklettiği ihtilâfları açık bir şekilde dikkatlere sunmuş, tercih etmek istediği görüş ve yaklaşımı mantikî kurallar

çerçevesinde tartıştıktan sonra gerekçeleriyle birlikte ortaya koymuştur. İbn Hişâm ekollere taassup derecesinde bağlı kalmamış, delilini güçlü bulduğu dilcilerin görüşlerini tercih etmiş, delil yönünden zayıf olan, zan ve şüpheye dayanan görüşleri ise hangi ekole ait olursa olsun makbûl saymamış ve ilgili görüş sahiplerine birtakım eleştiriler yöneltmiştir. Nitekim bazen eleştirip reddiye verdiği dilcilerin ve ekollerin görüşlerine başka konularda katılarak desteklemiş ve "iyi, güzel" gibi ifadelerle beğenisini de dile getirmiştir. Görüşlerinin büyük çoğunluğunu benimsediği Sîbeveyh (öl. 180/796) ve diğer birçok dilciyi yeri geldiğinde eleştirmekten geri durmamış, bazı görüşlerinin zayıf ve tercihe şayan olmadığını açıkça belirtmiştir. Makbul olmadığını düşündüğü görüşleri eleştirirken yahut tercih belirtirken meseleleri muallakta bırakmayıp gerekçelerini de ortaya koymuştur. İbn Hişâm'ın bu tutumu diğer dilcilere karşı objektifliğini ortaya koyması bakımından önem arz eder.

İbn Hişâm tenkitten bulunurken ya da tercih yaparken oldukça geniş bir kavram yelpazesi kullanmış, tercihe şayan olan görüşler ile zayıf olup terkedilmesi gerektiğini düşündüğü görüşleri kendi içinde derecelendirerek her biri için birbirinden farklı ifadeler kullanmıştır. Örneğin tercihe şayan bulunduğu görüşler için sahîh, râcih, savâb, hasen vb. kavramlar kullanırken; tercihe şayan olmayan zayıf görüşleri belirtmek için bâtil, vehm, hatâ, merdûd, sehv gibi kavramlar kullanmıştır. Bu bakımdan çalışmamız İbn Hişâm'ın tercih ve tenkid metodu ile diğer dilcilere karşı tutumu hususunda genel bir fikir vermesi ve müellifin eserlerine müracaat edecek araştırmacılara söz konusu lafızları anlamada kolaylık sağlaması bakımından önem arz etmektedir.

Çalışmada İbn Hişâm'ın Arap dili gramerine dair kaleme aldığı eserlerinde kullandığı tercih ve tenkitle ilgili kavramlar müstakil başlıklar halinde ele alınarak öncelikle anlamları açıklanmıştır. Müellifin eserleri incelenmiş ve söz konusu kavramların kullanıldıkları bağlamlar dikkate alınarak bunların hangi amaçlarla kullanıldığı belirtilmiştir. Ele alınan her bir ifade İbn Hişâm'ın ilgili eserlerinde yer alan bazı örnekler üzerinden açıklanmaya çalışılmıştır. Müellifin birbiriyle yakın veya aynı anlamda kullandığı ifade ve kavramlar belirtilmiş, birbirinin mukâbili ve zıddı olan ifadelere de dikkat çekilmiştir.

2. İBN HİŞÂM'IN ESERLERİNDE TERCİH VE TENKİT İFADELERİ

İbn Hişâm herhangi bir meseleyle ilgili görüşler arasında tercih yaparken o görüşleri kendi içinde derecelendirmiş ve tercihe şayan olan görüşleri delilinin kuvvet derecesine göre birbirinden farklı lafızlarla ifade etmiştir. Diğer taraftan müellif delilinin zayıf olması, genel dil kurallarına aykırılık, zan ve yanılgiya dayanma, herhangi bir delile dayanmama vb. sebeplerle eleştirdiği görüş ve yaklaşımları da kendi içinde derecelendirerek çeşitli tenkit ifadeleri kullanmıştır. Düzenli bir bilgi aktarımı sağlamak adına konu "Tercih Lafızları" ve "Tenkit Lafızları" şeklinde iki temel başlık altında ele alınacaktır.

2.1. TERCİH İFADELERİ

2.1.1. Sahîh/Esah (الصحيح/الأصح)

Sözlükte “sağlam ve sıhhatli olmak, hastalığın ortadan kalkması, ayıplardan, kusurlardan ve şüphelerden kurtulmak” mânalarına gelen¹ *sahîh* (الصحيح) kelimesi, ıstılâhi olarak herhangi bir konuda serdedilen yaklaşımlar arasında delili güçlü ve isabetli olan görüşü ifade etmektedir. Bunun ism-i tafdili olan *esah* (الأصح) ise iki veya daha fazla sahih görüşten delili en üstün olan görüşe denilmektedir. Dolayısıyla *sahîh*, *esah* olan görüşün mukâbili olmaktadır. Yani *esah* olan görüş, tercih kriterleri yönünden sahihe daha ağır basmaktadır.² Bu bakımdan delilinin üstünlüğü itibariyle *esah* görüş, *sahîh* olandan daha güçlüdür.³ *Sahîhin* mukâbilinde ise zayıf veya fâsid olan görüş yer almaktadır.⁴

İbn Hişâm *sahîh* (الصحيح) lafzını, bir konu hakkında öne sürülen yaklaşımlardan delilini güçlü ve isabetli bulduğu görüşü bildirmek üzere kullanmıştır. Müellif *sahîh* olarak kabul ettiği görüşe muhâlif olan yaklaşım ve fikirlerin ise delil yönünden zayıf olduğunu veya yanlıgı ve hatâ içerdiğini yahut zanna dayanan birer iddiadan ibaret kaldığını belirtmiş,⁵ *sahîh* kavramının fiil formlarına da bu anlamda yer vermiştir.⁶ İbn Hişâm bir konu hakkında mevcut olan birden fazla sahih görüş arasında tercih sebepleri yönünden delili daha üstün olan görüşü ifade etmek için de *esah* (الأصح) lafzını⁷ kullanmıştır. Söz konusu kavramlarla ilgili örnekler şöyledir:

1. Şibhu'l-cümleler (câr-mecrûr ve zarftan oluşan yapılar) ya bir fiile yahut şibh-i fiile veya şibh-i fiil ile müevvel olan bir kelimeye ya da o anlama işaret eden bir lafza taalluk etmelidir. Eğer bu maddelerden hiçbiri bulunmazsa takdir yapılır.⁸ İbn Hişâm, konuyla ilgili bu açıklamalarının ardından şibhu'l-cümlelerin nakıs fiillere de müteallik olup olamayacağı hususunu gündeme getirerek diğer dilcilerin yaklaşımlarını ve ardından kendi görüşünü şöyle açıklamıştır: Müberred (öl. 286/900), Ebû Ali el-Fârisî (öl. 377/987), İbn Cinnî (öl. 392/1002), Abdülkâhir el-Cürçânî (öl. 471/1078-79), İbn Berhân (öl. 518/1124) ve

¹ Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-'ayn*, thk. Abdülhamid Hindâvî (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 2/379; Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *Tâcü'l-lüğâ ve sıhâhu'l-arabiyye* (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2009), 633-634; Ebu'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrrem İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab* (Beyrût: Dâru Sâdir, tsz.), 2/507-508.

² Meryem Muhammed Sâlih Zafîrî, *Müstelehâtü'l-mezâhibi'l-fikhiyye ve esrârü'l-fikhi'l-mermûz fi'l-a'lâmi ve'l-kütüb* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1422/2002), 205; Ekrem Yûsuf Ömer Kavâsimî, *el-Medhal ilâ mezhebi'l-İmâm eş-Şâfiî* (Ürdün: Dâru'n-Nefâis, 1423/2003), 509.

³ Sekkâf b. Ali el-Kâf, *M'ucemün fi müstelehâti fikhi's-Şâfiî* (y.y., 1417/1997), 42.

⁴ Zafîrî, *Müstelehât*, s. 114, 205, 273.

⁵ Ebû Muhammed Abdullâh Cemâlüddîn b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdullâh b. Hişâm el-Ensârî, *Muğni'l-lebîb 'an kütübî'l-e'arîb*, thk. Mâzin el-Mübârek, Muhammed Ali Hamdullâh (Dımaşk: Dârü'l-fikr, 1985), 62, 73, 80, 98, 104, 130, 134, 152, 165, 168, 172, 387, 395, 441, 473, 703, 731, 766, 757; Ayrıca bk. a.g.mlf., *Evdahu'l-mesâlik*, thk. Yûsuf eş-Şeyh Muhammed el-Bukâ'î (y.y., Dâru'l-Fikr, tsz.), 2/237; 3/298; a.g.mlf., *Şerhu Şüzürî'z-zeheb*, thk. Abdülğani ed-Dekar (Sûriye: eş-Şeriketü'l-müttehîde li't-tevzi', tsz.), 202, 217, 422, 491.

⁶ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 520, 539, 563, 579, 613.

⁷ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 47, 56, 267, 755, 763; a.g.mlf., *Şerhu Katri'n-nedâ ve belli's-sadâ*, thk. Abdulcelil el-Attâr el-Bekrî (Beyrut: Mektebetü Dâri'l-Fecr, 2012), 69, 71-72; İbn Hişâm, *Evdahu'l-mesâlik*, 1/164; 2/149, 151.

⁸ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 570-571.

Şelebîn (öl. 645/1247) nâkıs fiillerin hadese delalet etmediğini⁹ zannederek şibhu'l-cümlenin bu tür fiillere müteallik olamayacağını iddia etmişlerdir. Oysa doğru/الصحيح olan, (ليس) haricindeki tüm nakıs fiillerin hadese delalet ediyor olmasıdır. İbn Hişâm, zikri geçen dil bilginlerinin konuyla ilgili görüşlerini naklettikten hemen sonra bu yaklaşımın isabetli olmadığına işaret etmiş ve ardından (الصحيح) lafzını kullanmak suretiyle sahih olan görüşü belirtmiş, daha sonra da Kur'ân'dan ve Arap şiirinden yaptığı istişhâdlarla bu görüşün sıhhatini temellendirmeye çalışmıştır.¹⁰

2. (نعم), (بئس), (ليس) ve (عسى) kelimelerinin mazi fiil olup olmadığı hususunda dil bilginleri görüş ayrılığına düşmüştür. Yahyâ b. Ziyâd el-Ferrâ (öl. 207/822) ve Kûfîlerden bir grup dilci (نعم) ve (بئس) lafızlarına harf-i cerlerin dahil olduğu gerekçesiyle isim olduklarını savunmuşlardır.¹¹ Bu dilciler söz konusu görüşlerini Araplardan nakledilen (والله ما هي بنعم الولد) ve (نعم السير على بئس العير) sözleriyle delillendirmişlerdir.¹² Ebû Ali el-Fârisî ile Ebûbekir Muhammed b. Şukayr (öl. 315/927) (ليس)'nin nefiy edatı olan (ما) ile aynı işleve sahip olduğunu,¹³ Kûfîler de (عسى) kelimesinin terecci harfi olan (لعل) menzilesinde olduğunu söylemişlerdir. İbn Serrâc (öl. 316/929)¹⁴ da Kûfîlerin bu görüşüne katılmıştır.¹⁵ İbn Hişâm söz konusu kelimelerle ilgili bu farklı yaklaşımlara yer verdikten sonra bu dört kelimenin de birer fiil olduğu yönündeki görüşü tercih etmiş,¹⁶ bu yaklaşımın daha üstün olduğunu belirtmek için de esah (الأصح) ifadesini kullanmıştır.¹⁷

2.1.2. Savâb (الصواب)

Savâb (الصواب) kelimesi (صوب) kökünden gelmiş olup lügatte “doğru olmak, hedefi tutturmak, doğruya ve hakikate ulaşmak” anlamlarına gelmektedir.¹⁸ Bir konu hakkında ortaya atılan görüşlerden doğru ve isabetli olan yaklaşımı ifade etmek üzere kullanılan savâb kavramının mukâbilinde çok zayıf veya hatâli görüş bulunur.¹⁹ İbn Hişâm bir konu hakkında serdedilen görüşler arasında doğru, isabetli ve delili kuvvetli olanı belirtmek, bu

⁹ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 499-503; Abdurrahman b. Ebî Bekr Celâleddîn es-Süyûtî, *Hem'u'l-hevâmi' fi şerhi Cem'il-cevâmi'*, thk. Abdulhamid Hindâvî (Mısır: el-Mektebetü't-Tevfikkiye, tsz.), 1/418-419.

¹⁰ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, s. 571; Muhyiddîn b. Ahmed Mustafa Dervîş, *İ'râbu'l-Kur'ân ve beyânuhu* (Hıms: Dâru'l-İrşâd, 1415/1994), 4/206.

¹¹ İbn Hişâm, *Şerhu Katri'n-nedâ*, 71-72; Diyâuddîn Ebu's-se'âdât Hibetullâh b. Ali b. Hamza İbn Şecerî, *Emâli İbn Şecerî*, thk. Mahmûd Muhammed et-Tancî (Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 1991), 2/405; es-Süyûtî, *Hem'u'l-hevâmi'*, 3/23.

¹² İbn Hişâm, *Şerhu Katri'n-nedâ*, 71.

¹³ Ebû Ali el-Fârisî, *el-Mesâilü'l-halebiyyât*, thk. Hasan Hindavi (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1987), 210.

¹⁴ Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî b. Sehl en-Nahvî İbn Serrâc, *el-Usûl fi'n-nahv*, thk. Abdulhuseyn el-Fetlî (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, tsz.), 3/178.

¹⁵ İbn Hişâm, *Şerhu Katri'n-nedâ*, 71-72; a.g.mlf., *Evdahu'l-mesâlik*, 1/12.

¹⁶ İbn Hişâm, *Şerhu Katri'n-nedâ*, 69, 71-72; a.g.mlf., *Evdahu'l-mesâlik*, 1/48; İbn Şecerî, *Emâli*, 2/405.

¹⁷ İbn Hişâm, *Şerhu Katri'n-nedâ*, 69, 71-72.

¹⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, 1/535; el-Cevherî, *Tâcü'l-lüğa*, 61; Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed er-Râğîb el-Esfehânî, *el-Müfredât fi ğaribi'l-Kur'ân* (y.y., Mektebetü Neẓâr Mustafa el-Bâz, tsz.), 376; Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkadir er-Râzî, *Muhtâru's-Sihâh* (Beyrût: Mektebetü Lübnân, 1986), 156.

¹⁹ İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, 1/535; Zafirî, *Müstelehât*, 214, 273.

görüşün aksi olan yaklaşımların ise hatâlı olduğunu, bazen de yanlış ve zan içerdiğini bildirmek üzere bu lafzı birçok yerde kullanmıştır.²⁰ Müellifin eserleri dikkatle incelendiğinde sahîh ve savâb tercih lafızlarını genellikle aynı anlamı karşılamak üzere kullandığı görülecektir. Zira her iki kavramı da delil yönünden güçlü ve isabetli olan görüşleri ortaya koymak, mukâbilinde yer alan yaklaşımların ise zayıf veya hatalı olduğunu yahut zan ve yanlışlığa dayandığını bildirmek amacıyla kullanmıştır.

Örneğin İbn Hişâm, el-Hûfî'nin (öl. 430/1038) Neml Sûresi'nde geçen (فَنَاظِرَةٌ بِمَ يَرْجَعُ) (فَنَاظِرَةٌ) âyetindeki²¹ "bâ" harf-i cerrini öncesinde geçen (نَاظِرَةٌ) kelimesine müteallik kıldığını, ancak istifham edatlarının sadaret hakkı olduğu için bunun uygun olmayacağını ifade etmiştir.²² Yine buna benzer bir hataya İbn Atiyye'nin de (öl. 541/1147) düştüğünü, onun (فَاتَانِلَهُمُ اللَّهُ أَنْ يُوَفَّقُونَ) âyetinde²³ geçen "أَنْ" zarfını öncesindeki (فَاتَانِلَهُمُ) fiiline müteallik yaptığını, ancak (يُوَفَّقُونَ) kısmının i'râbtan mahallinin olmaması sonucunu doğuracağı için bu taallukun da hatalı olduğuna işaretle bulunmuştur. İbn Hişâm bu iki örneği naklettikten sonra "والصواب والتعلّق/ *doğru olan, her ikisinin de kendilerinden sonraki kelimelere müteallik olmalarıdır*" diyerek doğru i'rab şeklini belirtmiştir.²⁴

2.1.3. Râcih/Ercah (الراجح/الأرجح)

Konuyla yakın ilgisi bulunduğu için bu başlık altında öncelikle *tercih* (الترجيح) kavramının açıklanması uygun olacaktır. Tercih sözcüğü lügatte "*tartmak, ağır basmak, bir tarafa meyletmek, üstün gelmek, yeğlemek*"²⁵ gibi anlamlara gelmektedir. Bu kavram hakkında az farklılıklarla birbirine yakın birçok tanımlama yapılmıştır. Tüm bu tarifler dikkate alınarak tercih terimi "*aralarında teâruz bulunan görüşlerden birini, delilinin üstünlüğü ve emarelerinin kuvveti sebebiyle diğer görüşlere yeğlemek, birbirine muâdil olan iki taraftan birinin üstünlüğünü ortaya çıkarmak, iki delilden birinin diğerine olan üstünlüğünü beyân etmek*" şeklinde özetlenebilir.²⁶ Bu açıklamalardan da anlaşılacağı üzere

²⁰ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 461, 468, 525, 585, 594, 601, 609, 637, 660, 662, 675, 697, 699, 702, 703, 706, 714, 716, 719, 740, 742, 731, 747, 757; a.g.mlf., *Evdahu'l-mesâlik*, 3/367; 4/37; a.g.mlf., *Şerhu Şüzûri'z-zeheb*, 495, 542.

²¹ en-Neml 27/35.

²² İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 702; Şevki Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye* (Kâhire: Dâru'l-Me'ârif, 1968), 335.

²³ el-Münafikûn 63/4.

²⁴ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 702. Daha fazla örnek için bk. *Muğni'l-lebîb*, 703, 706, 714, 716, 719, 740, 742, 731, 747, 757.

²⁵ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'ayn*, 2/99; İbn Manzûr, *Lisânü'l-arab*, 2/445; Râzî, *Muhtâru's-Sihâh*, 99; Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Süleyman b. Battâl er-Rakbî, *en-Nazmu'l-müsta'zeb fi ğarîbi elfâzi'l-Muhezzeb*, thk. Mustafa Abdulhafız Sâlim (Mekke: el-Mektebetü't-Ticâriyye, (I)1988 -(II)1991), 1/130.

²⁶ Tercih kavramı hakkında yapılan tarifler ve detayları için bk. Adüdüddîn Abdurrahman el-Îcî, *Şerhu muhtasari'l-Muntehe'l-usûli*, Thk. Muhammed Hasan İsmâil (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2004), 3/646; Muhammed b. Yahyâ b. Muhammed b. Ahmed Behrân, *el-Kâfil bi neyli's-sûl fi 'ilmi'l-usûl*, thk. Velîd b. Abdurrahman b. Muhammed Âl Firyân (y.y., Dâru 'Âlemi'l-Fevâid, tsz.), 112; Eyyûb b. Mûsâ el-Huseynî el-Karîmî el-Kefevî Ebû'l-Bekâ el-Hanefî, *el-Külliyât mu'cemün fi'l-mustalahât ve'l-furûki'l-luğaviyye* (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, tsz.), 315; Ebûbekir Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl es-Serahsî, *Usûlu's-Serahsî*, (Beyrût:

tercih, teâruzun bulunduğu yerde söz konusu olmaktadır. Bir mesele hakkında kuvvet açısından birbirine muadil iki veya daha fazla görüş varsa tercih sebepleri yönünden delili üstün olan, muarızına karşı başka emarelerle desteklenen görüş diğerine tercih edilir.

Râcih (الراجح), tercih sebeplerinden biriyle ilave destek kazanıp diğerlerine takdim edilen görüştür.²⁷ Râcih görüşün mukâbilinde terk edilen zayıf görüşe de *mercûh* (المرجوح) denilmektedir.²⁸ Râcih sözcüğünün ism-i tafdilî olan *ercâh* (الأرجح) ise, bir konu hakkında mevcut olan birden fazla râcih görüş arasında tercih kriterleri açısından diğerlerine daha ağır basan görüştür. Ercâh kavramının mukabili râcih terimidir.²⁹ Buna göre ercâh, iki ya da daha çok râcih görüş arasında tercih sebebi daha açık ve üstün olan, başka emarelerle ilave destek kazanan görüş olmaktadır.

Eserlerinde bu kelimenin ism-i fâil,³⁰ ism-i mef'ûl³¹, ism-i tafdil,³² mastar³³ ve fiil formlarını³⁴ da kullanan İbn Hişâm, özellikle *Muğni'l-lebîb* adlı eserinde ism-i tafdil formu olan ercâh kelimesine daha fazla yer vermiştir. İbn Hişâm, bir konu hakkında ortaya atılan görüşler içerisinde tercih sebepleri yönünden üstün ve güçlü olan görüşü belirtmek için râcih kavramını kullanmış,³⁵ bunun mukâbilinde zayıf kalan görüşü ise birçok yerde mercûh olarak nitelemiştir.³⁶ Ercâh ıstılahını ise birden fazla çok râcih görüşten tercih sebebi daha üstün ve delili daha açık olan görüşü bildirmek üzere kullanmıştır.³⁷ Bu kavramlarla ilgili olarak şu örnekler verilebilir:

1. İstisnâ genel olarak muttasıl, munkatî' ve müferrağ³⁸ istisnâ olmak üzere üç kısma ayrılır. Muttasıl istisnânın bulunduğu cümle müceb³⁹ ise müstesnâ mansûb olur. Ancak istisnâ

Dâru'l-Ma'rife, tsz.), 2/249; Ebû'l-Velîd Süleymân b. Halef el-Bâcî, *el-Hudûd fi'l-usûl*, thk. Muhammed Hasan İsmâil (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 126.

²⁷ Zafîrî, *Müstelehât*, 204, 274.

²⁸ Muhammed b. Alî b. Muhammed Hâmid b. Muhammed et-Tehânevî, *Keşşâfü ıstılahâtî'l-fünûn ve'l-ulûm*, thk. Ali Dehrûc (Beyrût: Mektebetü Lübnân, 1996), 1/116, 213.

²⁹ Zafîrî, *Müstelehât*, 274.

³⁰ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 735.

³¹ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 376, 721.

³² İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 62, 314, 406, 586, 728.

³³ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 647, 660.

³⁴ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 277, 512, 567.

³⁵ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 735; a.g.mlf., *Şerhu Şüzûri'z-zeheb*, 343.

³⁶ İbn Hişâm, *el-Mesâilü's-seferiyye fi'n-nahv*, thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1403/1983), 18; a.g.mlf., *Şerhu Şüzûri'z-zeheb*, 93, 219, 223-226; a.g.mlf., *Evdahu'l-mesâlik*, 2/140; a.g.mlf., *Muğni'l-lebîb*, 376, 721.

³⁷ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 62, 188, 314, 406, 728; a.g.mlf., *Şerhu Şüzûri'z-zeheb*, 103, 104, 106, 226, 379; a.g.mlf., *Şerhu Katri'n-nedâ*, 125, 266; a.g.mlf., *Risâletü'l-mebâhisi'l-merdiyye*, thk. Mâzin el-Mübârek (Dımaşk/Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 1408/1987), 47; a.g.mlf., *Evdahu'l-mesâlik*, 1/114.

³⁸ Eğer müstesnâ ile müstesnâ minh aynı cinsten olursa buna *muttasıl*; ayrı cinsten olursa *munkatî'*; cümlede müstesnâ minh zikredilmemişse buna da *müferrağ* istisnâ denilir. (Bk. İbn Hişâm, *Şerhu Şüzûri'z-zeheb*, 342-343).

³⁹ Müceb: Başında nefy, nehy ve istifham bulunmayan istisnâ cümleleridir. Eğer bunlardan biri bulunursa, cümle gayr-i müceb olur. Konuyla ilgili detaylı bilgi için bk. İbn Hişâm, *Şerhu Şüzûri'z-zeheb*, 343; Abdullâh b. Yûsuf b. İsâ b. Ya'kûb el-Ya'kûb el-Cüdey' el-'Anzî, *el-Minhâcü'l-muhtasar fi 'ilmeyi'n-nahvi ve's-sarf* (Beyrût:

muttasıl olup cümle gayr-i müceb ise müstesnâda iki vecih câiz olur: Birincisi, bedel ba'z min küll olmak üzere müstesnâ minh olan kelimenin i'rabını alması. İkinci vecih ise istisnânın aslı olan nasb i'rabını alması.⁴⁰ İbn Hişâm'a göre gayr-ı müceb-muttasıl istisnâdaki söz konusu iki vecihten ikincisi de (istisnânın aslı olan nasb irabını aldığı vecih) Arap dili açısından uygun olmakla birlikte delilinin daha güçlü olması nedeniyle birinci vecih (müstesnâ olan kelimenin müstenâ minhten bedel olduğu vecih) tercihe daha şayandır. Bu hususu da (وَهُوَ الرَّاجِحُ) "râcih olan budur" diyerek belirtmiştir.⁴¹ Müellif bu vechin güçlü ve daha üstün olduğunu âyetler üzerinden temellendirmeye çalışmıştır.

Örneğin İbn Hişâm'a göre, (وَمَا يَكُنْ هُمْ شُهَدَاءَ إِلَّا أَنْفُسُهُمْ) âyetinde⁴² müstesnâ durumundaki (أَنْفُسُهُمْ) kelimesinin merfu' okunacağı hususunda mütevatir yedi kırâatin icma etmiş olmaları; yine (مَا فَعَلُوهُ إِلَّا قَلِيلٌ مِنْهُمْ) âyetindeki⁴³ (قَلِيلٌ) sözcüğünün -İbn Âmir hariç- yedi mütevatir kırâatte merfu' olarak okunmuş olması ikinci vechin râcih oluşuna delil teşkil etmektedir. Buna göre (أَنْفُسُهُمْ) kelimesi (شُهَدَاءَ) sözcüğünden; (قَلِيلٌ) ise (فَعَلُوهُ) ifadesindeki cemaat vâvından bedel olmak üzere merfu' olmuşlardır.⁴⁴

2. Sıfat-ı müşebbehenin ma'mûlû için 3 i'râb vechi söz konusudur: Birincisi, (مررت برجل حسن وجهه) örneğinde olduğu gibi bu ma'mûlûn ya fâil ya da (حسن) sıfatındaki müstetir zamirden bedel olmak üzere merfû' olması. İkincisi, sıfat-ı müşebbehenin muzâf, ma'mûlûnün de muzâfun ileyh olmak üzere mecrûr olması. Üçüncüsü ise, söz konusu ma'mûlûn mansûb olmasıdır. Bu üçüncü durumdaki ma'mûlû ya (وجهًا) şeklinde nekra olur ya da (الوجه) şeklinde ma'rife olur. Eğer ma'mûlû (مررت برجل حسن وجهه) örneğindeki gibi nekra olursa, (وجهًا) kelimesinin nasb oluşu iki vecih üzere olur: Ya temyîz olmak üzere mansûb olur ya da mef'ûlün bihe benzerlik itibarıyla mansûb olur.⁴⁵ Burada her iki vecih (temyiz veya mef'ûl) câiz olmakla birlikte İbn Hişâm, söz konusu ma'mûlûn bu durumda temyiz olarak mansûb olmasının tercihe daha

Müessesetü'r-Reyyân, 1428/2007), 109; Muhammed b. Yûsuf b. Ahmed Muhibbuddîn el-Halebî Nâzır Ceys, *Temhîdu'l-kavâ'id bi şerhi Teshîli'l-fevâ'id*, thk. Ali Muhammed Fâhir vd. (Kâhire: Dâru's-Selâm, 1428/2007), 5/2127, 2131, 2137, 2138; Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd, *et-Tuhfetü's-seniyye bi şerhi'l-Mukaddimeti'l-Âcurrûmiyye: Temel Konularıyla Nahiv İlmine Giriş*, çev. Ramazan Aslan – Emrah Baş (İstanbul: Şifa Yayınevi, 2022), 437-439.

⁴⁰ İbn Hişâm, *Şerhu Şüzûri'z-zeheb*, 342-343; Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr el-Müberred, *el-Muktedab*, thk. Muhammed Abdulhalik 'Uzayme (Beyrût: 'Âlemü'l-Kütüb, tsz.), 4/389-405; Ceys, *Temhîdu'l-kavâ'id*, 5/2125-2143; Süyûtî, *Hem'u'l-hevâmi*, 2/248-252; 'Anzî, *el-Minhâc*, 109-111. İstisnânın farklı açılardan taksîmi ve i'râbı hakkında detaylı bilgi için bk. 'Anzî, *el-Minhâc*, 109-111.

⁴¹ İbn Hişâm, *Şerhu Şüzûri'z-zeheb*, 343.

⁴² en-Nûr 24/6.

⁴³ en-Nisâ 4/66.

⁴⁴ İbn Hişâm, *Şerhu Şüzûri'z-zeheb*, 343; a.g.mlf., *Muğni'l-lebîb*, 715, 98. Râcih kavramıyla ilgili diğer örnekler için bk. *Muğni'l-lebîb*, 735; *Şerhu Şüzûri'z-zeheb*, 223.

⁴⁵ Konu hakkında detaylı bilgi için bk. Müberred, *el-Muktedab*, 4/58-162; İbn Serrâc, *el-Usûl*, 1/132-135; Ebû Saîd el-Hasen b. Abdillâh b. Merzûbân es-Sîrâfî, *Şerhu Kitâbi Sibeveyhi*, thk. Ahmed Hasan Mehdeli-Ali Seyyid Ali (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2008), 2/52-53; Mecdüddîn Ebû's-Seâdât el-Mübârek b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî İbnü'l-Esîr, *el-Bedî' fi 'ilmi'l-arabiyye*, thk. Fethi Ahmed Aliyyüddîn (Mekke: Câmi'atu Ümmi'l-Kurâ, 1420/1999), 1/518; İbn Hişâm, *Şerhu Katri'n-nedâ*, 413-414.

şayan olduğunu belirtmiş ve bu hususu (وَهُوَ الْأَرْجَحُ) “bu vecih, en râcih olanıdır” ibaresiyle ifade etmiştir.⁴⁶

2.1.4. Hasen/Ahsen (حسن/أحسن)

Hasune (حَسُنَ) fiilinden sıfat-ı müşebbehe olan *hasen* kelimesi lügatte “iyi, güzel, hoş, uygun, faydalı, kusursuz, vasıfları yeterli” gibi anlamlara gelmektedir. *Ahsen* (أَحْسَنَ) sözcüğü de bu kelimenin ism-i tafdilidir.⁴⁷ İbn Hişâm, herhangi bir konuyla ilgili diğer dilcilerin naklettiği görüşler arasında dilbilgisel açıdan daha uygun olan ve kendi cihetinden güzel bulup tercih ettiği yaklaşımı belirtmek amacıyla *hasen* terimini kullanmıştır.⁴⁸ En güzel kabûl ettiği vechi de *ahsen* kavramıyla ifade etmiştir.⁴⁹ İbn Hişâm, bu kelimenin *mastar*⁵⁰ ve fiil formlarına⁵¹ da bu anlamda yer vermiştir. Müellif “iyi, güzel” gibi anlamlara gelen *ceyyid* (جَيِّدٌ) lafzını⁵² da bazen bu kelimeyle yakın anlamlı olarak kullanmış, bunun mukâbilinde güzel ve uygun bulmadığı görüşü ise *ğayru ceyyid* (غَيْرُ جَيِّدٍ)⁵³ lafzıyla ifade etmiştir. Konuyla ilgili şu örnekler verilebilir:

1. Dilciler, (كَيْفٌ) lafzının zarfiyet anlamı taşıyıp taşımadığı hususunda ihtilâf etmişlerdir. Sibeveyh'e göre, bu kelime daima zarf olup (على أي حال) takdirindedir⁵⁴ ve nasb konumundadır.⁵⁵ Sîrâfî ve Ahfeş'e göre ise, bu kelime zarf olmayıp mücerred bir isimdir, mübtedâyla birlikte olduğunda (haber olmak üzere) ref', diğer yerlerde ise nasb konumundadır.⁵⁶ İbn Mâlik de zaman ve mekân anlamı taşımadığı için (كَيْفٌ) sözcüğü hakkında hiç kimsenin zarf demediğini, ancak umûmî durumlar hakkında sorulan bir soru olduğu için (على أي حال) tabiriyle açıklanması sebebiyle bu kelimeye zarf ismini verildiğini kaydeder. Zira ona göre (كَيْفٌ) edatı, cârr-mecrûr te'vîlindedir ve cârr-mecrûr için zarf tabirinin kullanılması da mecâzîdir.⁵⁷ İbn Hişâm bu hususta İbn Mâlik'in görüşünü güzel

⁴⁶ İbn Hişâm, *Şerhu Katri'n-nedâ*, 413-414.

⁴⁷ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-ayn*, 1/318; el-Esfehânî, *el-Müfredât*, 155-156; Tehânevî, *Keşşâf*, 1/726; Râzî, *Muhtârü's-sihâh*, 58.

⁴⁸ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 49, 172, 272, 369, 445, 510, 665, 789, 914.

⁴⁹ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 83, 258, 454, 512, 663, 869; a.g.mlf., *Şerhu Şüzûri'z-zeheb*, 471.

⁵⁰ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 210, 586, 684.

⁵¹ Bk. İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 208, 619; a.g.mlf., *Şerhu Şüzûri'z-zeheb*, 526; a.g.mlf., *Tahlîsu's-şevâhid ve telhîsü'l-fevâid*, Thk. Abbâs Mustafa Sâlihî (y.y., Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1406/1986), 182.

⁵² İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 636; a.g.mlf., *Şerhu Şüzûri'z-zeheb*, 343; a.g.mlf., *Evdahu'l-mesâlik*, 2/227; a.g.mlf., *Tahlîsu's-şevâhid*, 199.

⁵³ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 673.

⁵⁴ Ebû Bîşr Sibeveyh Amr b. Osmân b. Kanber el-Hârisî, *el-Kitâb*, thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn (Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 1408/1988), 4/233; Ebu'l-Bekâ Muvaffakkuddîn Ya'îş b. Alî b. Ya'îş b. Muhammed el-Esedî, *Şerhu'l-Mufassal li'z-Zemahşerî* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422/2001), 3/140; İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 272; es-Süyûtî, *Hem'u'l-hevâmi'*, 2/218.

⁵⁵ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 272; es-Süyûtî, *Hem'u'l-hevâmi'*, 2/218.

⁵⁶ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 272; es-Süyûtî, *Hem'u'l-hevâmi'*, 2/218; İbn Ya'îş, *Şerhu'l-Mufassal*, 3/140-141.

⁵⁷ Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî el-Ceyânî, *Şerhu Teshîli'l-fevâid*, thk. Abdurrahmân es-Seyyid-Muhammed-Muhammed Bedevî el-Mahtûn, (y.y., Dâru Hecr, 1410/1990), 4/105; İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 272; es-Süyûtî, *Hem'u'l-hevâmi'*, 2/219.

bulur ve bunu (وهو حسن) "o güzeldir" tabiriyle ifade eder. Ardından da niçin bu görüşü desteklediğini gerekçesiyle birlikte açıklar.⁵⁸

2. Birçok dilci (س) ve (سوف) harfleri için *tenfîs harfî* tabirini kullanmışlardır.⁵⁹ İbn Hişâm, *tenfîs* sözcüğünün, genişletme anlamına geldiğini, zira bu harflerin fiili, dar olan zaman diliminden -ki bu da şimdiki zamandır- geniş zamana yani istikbâle aktardığını belirtir. İbn Hişâm, fiilin zamanını istikbâle çevirmesi nedeniyle bu harfler hakkında *istikbâl harfî* terimini kullanmanın daha uygun ve güzel olacağını söyler ve bu hususu (وَالْأَخْسَنُ حَرْفَ اسْتِغْبَالٍ) ifadesiyle belirtir.⁶⁰

2.1.5. Muhtâr (المختار)

Muhtâr (المختار) sözcüğü "seçmek, tercih etmek, yeğlemek, öncelik tanımak, üstün tutmak" gibi anlamlara gelen (اختار) fiilinin⁶¹ hem ism-i fâili hem de ism-i mef'ûlü olarak gelmektedir.⁶² Ancak burada konumuzla ilgili olanı ism-i mef'ûl anlamıdır. Terim anlamıyla muhtâr, delil yönünden tercih edilen görüşü ifade etmektedir.⁶³ İbn Hişâm delillerinin kuvvet derecesi birbirine yakın olan görüşlerden tercihe daha şayan gördüğü görüşü ortaya koymak üzere muhtâr kavramını râcih lafzına yakın bir anlamda kullanmıştır.⁶⁴

Örneğin (عسى) fiilindeki (س) harfinin kesra harekesiyle okunup okunamayacağı hususunda dilciler arasında ihtilâf meydana gelmiştir. Bazıları kesralı okunmasına hiçbir şekilde cevaz vermezken, bir kısım dilciler kesra ile okunmasının mutlak olarak câiz olacağını ileri sürmüştür.⁶⁵ Dilcilerin çoğunluğu ise, (س) harfinin kesra ile okunuşunu kayıtlı olarak câiz görmüşlerdir. Onlara göre, (عسى) fiilindeki (س) harfinin kesra ile okunması câizdir, ancak söz konusu cevâz bu fiilin tâ (تاء), nûn (ن) ve nâ (نا) gibi merfû-muttasıl zamirlere müsned olmasıyla kayıtlıdır. Meselâ kırâat imamlarından Nâfi' (فَهَآءٌ عَسَيْتُمْ أَنْ تَوَلَّيْتُمْ)⁶⁶

⁵⁸ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 272; es-Süyûtî, *Hem'û'l-hevâmi*, 2/219.

⁵⁹ İbn Mâlik, *Teshîlü'l-fevâid ve Tekmilü'l-mekâsîd*, thk. Muhammed Kâmil Berekât (Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1387/1967), 5; a.g.mlf., *Şerhu Teshîli'l-fevâid*, 1/23; Ebû Abdillâh Muhammed b. Hasan b. Sibâ' b. Ebîbekr İbn Sâiğ, *el-Lemha fî şerhi'l-Mülha*, thk. İbrâhim b. Sâlim es-Sâ'idî (Medîne: 'Îmâdetü'l-Bahsi'l-'İlmî, 1424/2004), 1/113; Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf b. Hayyân el-Endelüsî, *İrtişâfu'd-darab min lisâni'l-arab*, thk. Receb Osmân Muhammed (Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 1418/1998), 4/2031; Ebû Muhammed (Ebû Alî) Bedrüddîn Hasen b. Kâsim b. Abdillâh b. Alî el-Murâdî, *el-Cene'd-dâni fî hurûfi'l-me'ânî*, thk. Fahrüddîn Kabâve-Muhammed Nedîm Fâdıl, (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1413/1992), 458.

⁶⁰ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 869; a.g.mlf., *Kavâ'idü'l-i'râb ve nüzhetü't-tüllâb*, thk. eş-Şibrâvî b. Ebi'l-Me'âtî el-Mısrî (y.y., Dârü'r-Riyâde, 1442/2021), 45.

⁶¹ Bk. Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'ayn*, 1/456; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 4/266; el-Esfehânî, *el-Müfredât*, 214; el-Cevherî, *Tâcü'l-lüğa*, 352.

⁶² el-Esfehânî, *el-Müfredât*, 214.

⁶³ Abdülkadir b. Abdülmütalib el-Mendeylî el-Endûnisî, *el-Hazâinü's-seniyye min meşâhîri'l-kütübi'l-fikhiyye li eimmetine'l-fukahâi's-Şâfi'iyye*, thk. Abdülaziz b. es-Sâyib (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 1424/2004), 167-169.

⁶⁴ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 270, 573, 579, 639, 732; a.g.mlf., *Evdahu'l-mesâlik*, 1/105, 312; 2/151; 4/16.

⁶⁵ İbn Hişâm, *Evdahu'l-mesâlik*, 1/311-312; Muhammed Abdulazîz en-Neccâr, *Diyâu's-sâlik ilâ Evdahi'l-mesâlik* (Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1422/2001), 1/291-292.

⁶⁶ Muhammed 47/22.

ve (هَلْ عَسَيْتُمْ إِنْ كُنْتُمْ عَلَيَّ كُفْرًا)67 ayetlerindeki (س) harflerini kesrayla okumuştur. Nâfi' dışındaki kurrâ ise fetha harekesiyle okumuşlardır.68 İbn Hişâm, -yaygın ve meşhur olması nedeniyle fethalı okuyuşun tercihe daha şayan olduğunu kaydetmiş, bu hususu da (وهو المختار) ifadesiyle belirtmiştir.69

2.1.6. Tahkîk (التحقيق)

Tahkîk (التحقيق) kelimesi (حَقَّقَ) fiilinin tef'îl bâbindan masdarı olup sözlükte "gerçekleştirmek, pekiştirmek, bir şeyin doğruluğunu ortaya koymak, tetkik etmek, araştırmak, sağlamlaştırmak" anlamlarına gelmektedir.70 İlmî bir terim olarak genellikle "bir haberin doğruluğunu ortaya koymak, bir meseleyi delille ispatlamak"71 manâsında kullanılmaktadır. İbn Hişâm bazı dil meselelerinde, ileri sürülen görüşleri kendi içinde tartışmış, yaptığı tetkikler neticesinde o görüşler arasında doğru ve isabetli bulduğu yaklaşımı belirtmek üzere tahkîk ifadesini kullanmıştır.72

Örneğin bazı dilcilere göre fâ (ف) harfi bazen isti'nâf için de gelebilir. Bu görüş sahipleri, birtakım âyetleri ve şiirleri örnek getirerek bu iddialarını temellendirme yoluna gitmişlerdir. Meselâ onlara göre, (فَلَمَّا يُنْزَلُ لَهُ نُورٌ فَيَكُونُ) âyetindeki73 (فَيَكُونُ) fiilinin merfû' oluşu, başındaki fâ harfinin isti'nâfiyye olması nedeniyledir. Bu ifade, (فهو يكون حينئذ) takdirindedir.74 Çünkü eğer buradaki fâ harfi atf için olsaydı, söz konusu fiil meczûm olurdu. Şayet sebebiyye olsaydı, bu durumda da o fiil mansûb olurdu.75 Ancak İbn Hişâm, söz konusu görüş sahiplerinin bu iddiasını isabetli bulmamış, delil olarak getirdikleri âyet ve şiirlerde yer alan fâ harflerinin -onların iddia ettiği gibi- müste'nefe değil atf için geldiğini " والتحقيق أن / الفاء في ذلك كله للعطف / Bunun tahkîki, tüm bu yerlerde fâ harfinin atf için olmasıdır" ifadesiyle açıklamıştır.

67 el-Bakara 2/246.

68 İbn Mâlik, *Şerhu Teshîli'l-fevâid*, 1/393; Ebû Hayyân, *et-Tezyîl ve't-tekmîl fi şerhi Kitâbi't-Teshîl*, thk. Hasan Hindâvî (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1421/2000), 4/356; el-Murâdî, *Tavdîhu'l-makâsîd ve'l-mesâlik bi-şerhi Elfiyyeti İbn Mâlik*, thk. Abdurrahman Ali Süleyman (Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1428/2008), 1/522; İbn Hişâm, *Evdahu'l-mesâlik*, 1/311-312; Behâüddîn b. Ukayl, *el-Müsâ'id 'alâ Teshîli'l-fevâid* (Dımaşk: Dâru'l-Fikr-Cidde: Dâru'l-Medenî, 1400-1405/1980-1984), 1/300; Ceys, *Temhîdu'l-kavâ'id*, 3/1266; Ebü'l-Velîd Zeynüddîn Hâlid b. Abdillâh b. Ebî Bekr el-Vakkâd el-Ezherî, *et-Tasrîh bi-mazmûni't-Tavzîh* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1421/2000), 1/292; en-Neccâr, *Diyâu's-sâlik*, 1/291-292; Dervîş, *İ'râbü'l-Kur'ân*, 9/222.

69 İbn Hişâm, *Evdahu'l-mesâlik*, 1/311-312; en-Neccâr, *Diyâu's-sâlik*, 1/291-292.

70 İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 10/52; Muhammed Murtaşâ el-Hüseynî ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs* (Kuveyt: Vizâretü'l-İrşâd ve'l-Enbâ, 1385-1422/1965-2001), 25/178; Ahmed Rızâ, *Mu'cemü metni'l-lüğa* (Beyrût: Dâru Mektebeti'l-Hayât, 1377-1380/1958-1960), 2/132; Ahmed Muhtâr Abdülhamîd Ömer, *Mu'cemü'l-luğati'l-'arabiyye el-mu'asira* (y.y., 'Âlemü'l-Kütüb, 1429/2008), 1/531.

71 Muhammed b. Arafê ed-Desûkî, *Hâşiyetü'd-Desûkî 'alâ Muhtasarî'l-me'ânî*, thk. Abdülhamîd Hindâvî (Beyrût: el-Mektebetü'l-'Asriyye, tsz.), 1/116; Cemâlüddîn Abdürrahîm el-İsnevî, *el-Mühimmât fi şerhi'r-Ravdati ve'r-Râfi'i* (Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1430/2009), 1/11.

72 İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 32, 193, 223, 283, 455, 523; *Şerhu Şüzûri'z-zeheb*, 40, 557; a.g.mlf., *Tahlîsu's-şevâhid*, 70.

73 el-Bakara 2/117.

74 İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 222-223; Muhammed b. Mustafâ el-Akkirmânî, *Muhtasarü Muğni'l-lebîb 'an kütübi'l-e'ârîb*, thk. Sadreddîn Buğda (Diyarbakır: Mektebetu Diyarbakır, 1437/2016), 129.

75 Akkirmânî, *Muhtasarü Muğni'l-lebîb*, 129.

Gerekçe olarak da 'nahivciler nezdinde mutemed olan, filin tek başına değil cümle halinde ma'tûf olmasıdır' demiştir.⁷⁶

2.1.7. Hakk (الحق)

Sözlükte *hakk* (الحق) kelimesi "gerçek, sabit ve doğru olmak, bir şeye yakînen muttali olmak, doğru sözlü olmak" anlamlarında masdar ve "gerçek, sabit, doğru, varlığı kesin olan şey" manâlarında isim olup *bâtıl* kavramının zıddıdır.⁷⁷ İbn Hişâm bu kavramı da bir konuyla alakalı doğru ve kuvvetli olan görüşü belirtmek, bunun aksi olan yaklaşımların da zayıf veya geçersiz olduğunu ortaya koymak amacıyla kullanmıştır.⁷⁸

Örneğin, dilciler talep ifade eden lâm harfinin hazfi konusunda ihtilâfa düşmüştür. Bazılarına göre bu harf sürekli olarak hazfedilir. Bu görüş sahipleri iddialarına delil olarak (وقل لعبادي يُقُولُوا)⁷⁹ ve (وقل لعبادي الَّذِينَ آمَنُوا يَقِيمُوا الصَّلَاةَ)⁸⁰ âyetlerini getirmişler, (يَقِيمُوا) ve (يُقُولُوا) fiillerinin başındaki talep lâmlarının mahzûf olduğunu ileri sürmüşlerdir. Başka bir görüşe göre ise, söz konusu âyetlerde yer alan (يَقِيمُوا) ve (يُقُولُوا) ifadeleri mahzûf bir şartın ya da talebin cevabıdır. İbn Hişâm konuyla ilgili bu görüşleri naklettikten sonra "والْحَقُّ أَنْ حَذَفَهَا مُخْتَصَرٌ" diyerek doğru bulduğu zikretmiş sonra da bir şiirden naklettiği "مُحَمَّدٌ تَقَدَّ نَفْسَكَ كُلِّ نَفْسٍ" cümlesiyle bu görüşünü delillendirmiştir.⁸¹ Buna göre cümlede geçen (تَقَدَّ) filinin başındaki talep lâmı mahzûftur.

2.1.8. Zâhir/Ezhar (الظاهر/الأظهر)

Zahera (ظَهَرَ) fiilinden ism-i fâil olan *zâhir* (الظاهر) kelimesi sözlükte "açık, âşikar, net, belirgin"⁸² anlamlarına gelmektedir. Bir tercih terimi olarak zâhir, tercih ve kuvvet yönünden delili açık olan görüşe denilmektedir. Bu kelimenin ism-i tafidili olan *ezhar* (الأظهر) ise delili daha açık olduğu için kuvvet ve tercih açısından zâhir olan görüşten daha üstündür. Dolayısıyla Ezhar görüşün mukabilinde zâhir görüş yer almaktadır. Zâhirin mukabilinde de bilinmeyen ve garîb olarak ifade edilen zayıf görüş bulunmaktadır.⁸³ İbn Hişâm, delili güçlü ve tercihe şayan olan bir görüşü belirtmek amacıyla zâhir;⁸⁴ iki zâhir görüşten delili daha açık ve üstün olan görüşleri ifade etmek için de ezhar lafzını kullanmıştır.⁸⁵

⁷⁶ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 222-223; Akkirmânî, *Muhtasarü Muğni'l-lebîb*, 129.

⁷⁷ İbn Manzûr, *Lisânu'l-'Arab*, 10/49; ez-Zebîdî, *Tâcü'l-'arûs*, 25/166-167.

⁷⁸ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 228, 509, 584, 601; a.g.mlf., *İ'tirâzu's-şart*, 42.

⁷⁹ İbrâhîm 14/31.

⁸⁰ el-İsrâ 17/53.

⁸¹ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 840.

⁸² Cevherî, *Tâcü'l-lüğâ*, 722-723; Abdülhamîd Ömer, *Mu'cem*, 2/1442-1443.

⁸³ Zaffrî, *Müstelehât*, 270, 274.

⁸⁴ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 42, 143, 160, 198, 362, 638, 782; a.g.mlf., *Tahlisu's-şevâhid*, 204, 327;

⁸⁵ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 204, 271, 415, 720.

Örneğin İbn Mâlik'in de içinde bulunduğu bir grup dilci (فَلَمَّا نَجَاهم إِلَى الْبِرِّ فَمِنْهُمْ مَقْتَصِدٌ)⁸⁶ âyetindeki (فَمِنْهُمْ مَقْتَصِدٌ) cümlesinin "لَمَّا"nın cevabı olduğunu savunmuşlardır.⁸⁷ Ancak İbn Hişâm "وَ الظَّاهِرُ أَنَّ الْجَوَابَ جَمَلَةٌ فَعَلِيَّةٌ مَحْدُوفَةٌ / Zâhir olan, cevabın mahzûf bir fiil cümlesi olduğudur" diyerek bu yaklaşımın isabetli olmadığını belirtmiştir. Ona göre âyetin takdiri (فَلَمَّا نَجَاهم إِلَى الْبِرِّ انْقَسَمُوا قَسَمَيْنِ) (فَمِنْهُمْ مَقْتَصِدٌ وَمِنْهُمْ غَيْرُ ذَلِكَ) şeklindedir. Nitekim "لَمَّا"nın cevabına 'fâ' harfinin birleşmemesi de bu hususu desteklemektedir.⁸⁸ Bu ve benzeri örnekler incelediğinde İbn Hişâm'ın söz konusu kavramları daha önce açıklanan râcih ve ercah kavramlarıyla yakın mânada kullandığı görülmektedir. Zira her ikisi de delili güçlü ve tercihe şayan olan görüşleri ifade etme noktasında birleşmektedir. Şu kadar var ki zâhir veya ezhar olan görüşün delil yönünden daha güçlü ve diğer vecihlere göre üstün oluşu açık seçiktir.

Müellif, yukarıda açıklamalarına yer verilen tercih lafızlarından başka tercih sebepleri yönünden öncelikli ve üstün olma, dil kuralları açısından daha muteber kabul edilen görüş ve yaklaşımları belirtme vb. amaçlarla mu'temed/kendisine dayanılan, tercih edilen (المعتمد),⁸⁹ evlâ/daha öncelikli (الأولى),⁹⁰ vech/güçlü, üstün (الوجه),⁹¹ akreb/iki görüşten tercihe en yakın (الأقرب),⁹² ekyes/kiyasa daha uygun (الأقيس)⁹³ ifadelerini de birer tercih lafzı olarak kullanmıştır.

İbn Hişâm herhangi bir meselede ileri sürülen görüşlerden tercihe şayan, delili daha güçlü ve üstün olan, muhakkik dilciler nezdinde doğru ve mutemed kabûl edilen, yaptığı tetkik ve incelemeler neticesinde kendi cihetinden muteber ve üstün gördüğü görüşleri belirtmek üzere yukarıda açıklanan tercih ifadelerine sıkça yer vermiştir. Bireysel görüşlerini ise genellikle "عندي/bana göre" kaydını koyarak, "هَذَا هُوَ الصَّوَابُ عِنْدِي",⁹⁴ "وَجْهَهُ عِنْدِي...",⁹⁵ "وَالْأَقْرَبُ عِنْدِي..."⁹⁶ "وَالْحَقُّ عِنْدِي..."⁹⁷ "وَالظَّاهِرُ عِنْدِي..."⁹⁸ "وَالْأَقْرَبُ عِنْدِي..."⁹⁹ vb. ifadelerle açıklamıştır.

2.2. TENKİT İFADELERİ

⁸⁶ Lokmân 31/32.

⁸⁷ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 760; es-Suyûtî, *Hem'u'l-hevâmi'*, 2/222.

⁸⁸ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 760.

⁸⁹ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 223, 628, 776; a.g.mlf., *Şerhu Şüzûri'z-zeheb*, 303; a.g.mlf., *Es'iletün ve ecvibetün fi İ'râbi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Nağş (Medîne: 'Îmâdetü'l-Bahsi'l-İlmiyyi bi'l-Câmi'ati'l-İslâmiyye, 1403/1983), 20.

⁹⁰ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 129, 149, 284, 371; a.g.mlf., *Tahlîsu's-şevâhid*, 98, 245, 264.

⁹¹ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 638, 782; a.g.mlf., *Şerhu Şüzûri'z-zeheb*, 326.

⁹² İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 887.

⁹³ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 654.

⁹⁴ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 461, 791, 178.

⁹⁵ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 232.

⁹⁶ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 250, 278, 284.

⁹⁷ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 425.

⁹⁸ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 584.

⁹⁹ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 887.

2.2.1. Ze`ame (زعم)

Lügatte "zannetmek, iddia etmek, yalan söylemek, güvence vermek, kefil olmak" anlamlarına gelen (زعم) fiili¹⁰⁰ bir tenkit lafzı olarak, delile dayanmayan söz ve görüşleri ifade eder.¹⁰¹ İbn Hişâm, karşıt görüş sahiplerinin ileri sürdükleri görüşlerinde zanna ve vehme düştüklerini, kesin bir bilgiye sahip olmadıklarını, delillerinin yanlış ya da yetersiz oluşu nedeniyle savundukları görüşün hatalı ve geçersiz olduğunu belirtmek amacıyla çok defa (زعم) kelimesini bir tenkit ifadesi olarak kullanmıştır.¹⁰² Bu kelimeyi çoğunlukla fiil formunda¹⁰³ kullanmış olan müellif, söz konusu fiilin ism-i fâil¹⁰⁴ ve mastar¹⁰⁵ formlarına da bu anlamda yer vermiştir.

Örneğin bazı dilciler, (كَيْفَ) sözcüğünün atf görevi de üstlendiğini öne sürmüş ve bu görüşlerine delil olarak (وَهَآءَ عَلَى الْأَدْنَى فِكَيْفَ الْأَبَاعِدِ) beytinde mecrûr olarak geçen (الْأَبَاعِدِ) kelimesini göstermişlerdir. İbn Hişâm söz konusu cümlede geçen (كَيْفَ)'nin atf harfi olamayacağını ifade ettikten sonra söz konusu görüş sahiplerini (زعم) fiilini kullandığı " زعم قوم أن كيف تأتي عاطفة / bir grup, (كيف)'nin atf harfi olarak da geldiğini iddia etmiştir" ifadeleriyle eleştirerek bu görüşün isabetli olmadığına dikkat çekmiştir. Zira beyitteki (كيف) sözcüğü zaten bir atf harfi olan 'fâ' harfine bitişmiştir. Dolayısıyla buradaki (كيف) atf harfi olmayıp haber olmak üzere mahallen merfû bir isimdir.¹⁰⁶ İbn Hişâm bu açıklamalarının ardından söz konusu beyitte geçen (الْأَبَاعِدِ) kelimesinin mecrûr olmasına sebep teşkil edebilecek 3 ayrı vecih zikretmiştir.¹⁰⁷

2.2.2. Bâtl (باطل)

Sözlükte "boşa gitme, temelsiz, hükümsüz ve geçersiz olma, heder ve hebâ olma" gibi anlamlara gelen bâtl (باطل) kelimesi hakk kavramının zıddıdır.¹⁰⁸ Terim anlamda ise "gerçeğe uymayan, doğruluğu ve haklılığı bulunmayan hüküm, inanç ve düşünceleri" ifade

¹⁰⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 12/264; Râğıb el-Esfehânî, *el-Müfredât*, 281.

¹⁰¹ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerif el-Cürcânî, *et-Ta'rîfât*, thk. İbrâhîm el-Ebyârî (y.y., Dârü'r-Reyyân, tsz.), 152; Tehânevî, *Keşşâf*, 1/906.

¹⁰² İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 43, 44, 109, 125, 152, 246, 265, 266, 273, 449, 481, 503, 534, 570, 699; a.g.mlf., *Evdahu'l-mesâlik*, 3/151; a.g.mlf., *el-Mesâilü's-seferiyye*, 15; a.g.mlf., *Es'ile*, 11, 25; en-Neccâr, *Diyyâu's-sâlik*, 2/362, 373, 374.

¹⁰³ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 43, 44, 109, 125, 152, 246, 265, 266, 273, 449, 481, 503, 534, 570, 699.

¹⁰⁴ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 359, 436, 488.

¹⁰⁵ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 125.

¹⁰⁶ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 274; es-Süyûtî, *Hem'u'l-hevâmi'*, 3/219; Abdulkâdir b. Ömer el-Bağdâdî, *Şerhu ebyâti Muğni'l-lebîb*, Thk. Abdulazîz Rabâh-Ahmed Yûsuf Dekkâk (Beyrût: Dâru'l-Me'mûn, 1973-1993), 4/273.

¹⁰⁷ İbn Hişâm'a göre söz konusu 3 vecih şöyledir: Birinci veche göre (فَكَيْفَ حَالُ الْأَبَاعِدِ) takdirinde olup kendisine muzâf olan mahzûf bir mübteda ile mecrurdur. İkinci (فَكَيْفَ الْهَوَاؤُ عَلَى الْأَبَاعِدِ) takdirinde olup mübteda ve harf-i cer hazfedilmiştir. Üçüncü vecih olarak da şiirdeki (الْأَبَاعِدِ) kelimesinin atf harfi olan 'fâ' ile mecrûr kılınmış olabileceğini, ancak (كَيْفَ)'nin hükümde öncelikli olduğunu bildirmek için atf harfi (ت) ile ma'tûf olan (الْأَبَاعِدِ) arasına getirildiğini belirtmiştir. (Bk. İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 274; es-Süyûtî, *Hem'u'l-hevâmi'*, 3/219; el-Bağdâdî, *Şerhu ebyâti Muğni'l-lebîb*, 4/273).

¹⁰⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 11/56; el-Esfehânî, *el-Müfredât*, 64-65.

eder.¹⁰⁹ İbn Hişâm bâtil lafzıyla yakın anlamli olarak *lâ hakîkate leh/gerçekliği yok* (لا حقيقة له) ifadesini de bir tenkit ifadesi olarak kullanmıştır.¹¹⁰ Müellif sahîh ve sâbit bir delili olmayıp manâyı bozacak derecede umûmî dil kurallarına muhâlif olan, birçok yönden hatalı olup zan ve yanılısamaya dayanan görüşleri belirtmek üzere bâtil ifadesini kullanmıştır. Daha sonra o görüşün niçin bâtil olduğunu izah etmiş ve buna karşılık doğru ve isabetli olan görüşü gerekçesiyle birlikte açıklamıştır.¹¹¹

İbn Hişâm, dilcilerin bazen vehme düşerek anlamı bozacak derecede i'râb hatası yaptıklarını ifade etmiştir. İ'râb hatası yaptıkları yerlerden biri olarak (قَالُوا يَا شُعَيْبُ أَصْلَاتِكَ تَأْمَرُكَ أَنْ) (أَنْ تَنْعَل) âyetindeki¹¹² ifadesini (أَنْ تَنْعَل) cümlesine atfetmiş olmalarını örnek göstermiştir. Her ne kadar ilk bakışta durum böyle olsa da -manâyı bozacağı için- bu i'râb şeklinin doğru olmayacağını kaydeden müellif,¹¹³ bu yaklaşımı وَذَلِكَ /bu bâtildir diyerek tenkit etmiştir. Çünkü Allah Teâlâ Hz. Şuayb (as.)'ın kavmine, malları hususunda diledikleri şekilde tasarrufta bulunmayı emretmemiştir. Bu nedenle (أَنْ تَنْعَل) ifadesi (أَنْ تَنْعَل) cümlesine değil, (تَنْعَل) fiilinin ma'mûlû konumunda olan (مَا) kelimesine ma'tûftur ve cümle (... أَنْ تَنْعَل أَنْ تَنْعَل) şeklinde anlaşılmalıdır. İbn Hişâm'a göre, dilcileri böyle bir yanılıya düşüren temel sebep, âyetteki (أَنْ) harflerinin kendilerinden sonra gelen birer fiille atıflı olarak tekrar etmiş olmasıdır.¹¹⁴

2.2.3. Merdûd (مردود)

Merdûd (مردود) kelimesi *radde* (رَدَّ) fiilinin ism-i mef'ûlu olup sözlükte “geri çevrilmiş, iade edilmiş, reddedilmiş, makbûl olmayan” anlamlarına gelmektedir.¹¹⁵ İbn Hişâm, herhangi bir delile dayanmaması yahut delilinin üzerine hüküm binâ edilemeyecek derecede zayıf olması, gramer kurallarına aykırılık teşkil etmesi vb. nedenlerle makbûl olmayıp terk edilmesi/reddedilmesi gerektiğini düşündüğü görüş ve yaklaşımları bildirmek üzere merdûd ifadesini birçok yerde kullanmıştır.¹¹⁶ Söz konusu kelimenin fiil formlarına¹¹⁷ da bu anlamda yer veren İbn Hişâm, merdûd olduğunu ifade ettiği yaklaşımın niçin reddi gerektirdiğini de gerekçesiyle birlikte açıklamıştır.

¹⁰⁹ el-Esfehânî, *el-Müfredât*, 64-65, Tehânevî, *Keşşâf*, 1/686; el-Cürcânî, *et-Ta'rifât*, 61; Fahrettin Olguner, “Bâtil”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/147.

¹¹⁰ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 859.

¹¹¹ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 64, 77, 109, 131, 339, 470, 501, 686, 756.

¹¹² Hûd 11/87.

¹¹³ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 686; Behcet Abdolvâhid Sâlih, *el-İ'râbu'l-mufassal li Kitâbillâhi'l-mürettel* (Ammân: Dâru'l-Fikr, 1418/1997), 5/226.

¹¹⁴ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 686.

¹¹⁵ Halîl b. Ahmed, *Kitâbü'l-'Ayn*, 2/110-111; er-Râzî, *Muhtârû's-sihâh*, 101; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 3/172; Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl el-Askerî, *el-Furûku'l-luğaviyye*, thk. Muhammed İbrâhîm Selîm (Kâhire: Dâru'l-'İlm ve's-Sekâfe, tsz.), 227.

¹¹⁶ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 34, 90, 130, 133, 138, 244, 308, 325, 362, 374, 648, 696, 761; a.g.mlf., *Şerhu Şüzûri'z-zehab*, 593; a.g.mlf., *el-Mesâilü's-seferiyye*, 25; a.g.mlf., *Evdahu'l-mesâlik*, 3/221.

¹¹⁷ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 108, 721, 724, 818, 819.

Örneğin bazı dilciler (وَلْيُثُوا فِي كَهْفِهِمْ ثَلَاثَ مِائَةٍ سِنِينَ) ¹¹⁸ âyetinde geçen (سِنِينَ) kelimesinin i'râbı hakkında iki farklı görüş ortaya koymuşlardır: Bir görüşe göre âyetteki (سِنِينَ) kelimesi (ثَلَاثَ) sayısından bedel olmak üzere mansuptur. Diğer bir yaklaşıma göre ise (مِائَةٍ) kelimesinden bedel olarak mecrurdur. Ancak İbn Hişâm, (سِنِينَ) ifadesinin (مِائَةٍ) kelimesinin yerine geçmesi durumunda anlamın bozulacağı gerekçesiyle söz konusu vecihlerden ikincisi için "وَالثَّانِي مَرْدُودٌ/ikincisi merdûddur" diyerek bu i'râb şeklinin makbûl olmadığını ifade etmiştir.¹¹⁹ Müellifin merdûd lafzı ve türevleriyle tenkitte bulunduğu meseleler incelendiğinde bu kavram ile bâtil ifadesini birbirine yakın anlamda kullandığı söylenebilir. Nitekim her iki lafız da delilinin bulunmaması ya da çok zayıf olması, mânayı bozması, dil kurallarına aykırılık teşkil etmesi ve bu nedenle de terk edilmesi gerektiği ortak noktasında birleşmektedir. Aralarındaki nüans ise bâtil lafzının yer yer vehm, tevehhüm (zan, yanılsama, yanlış algılama) kavramlarıyla ilişkilendirilmesidir.¹²⁰

2.2.4. Hark (خرق)

Hark (خرق) kelimesi sözlükte "delmek, yırtmak, bozmak, kesmek, yarmak, (bir yasağı) ihlâl etmek, (yalan vb.) uydurmak" gibi anlamlara gelmektedir.¹²¹ İbn Hişâm, dil âlimlerinin üzerinde icmâ ettikleri bir görüşün aksini iddia edenleri tenkit etmek ve savundukları görüşün yanlışlığını bildirmek üzere hark kelimesini kullanmıştır.¹²² Örneğin, mâzî fiillerin sonuna bitişen sâkin (ث) harfinin müenneslik alâmeti olduğu hususunda dilciler icmâ etmiş iken el-Celûlî söz konusu harfin isim olduğunu iddia etmiştir. İbn Hişâm onun bu iddiasını "هذا خرق لإجماعهم/ bu onların (dilcilerin/nahivcilerin) icmâ'ını delmektir/ihlâl etmektir" diyerek tenkit etmiş,¹²³ icmâya muhalefeti hark lafzıyla ifade etmiştir.

2.2.5. Fâsid (فاسد)

Fesede (فسد) fiilinin ism-i fâili olan *fâsid* (فاسد) kelimesi sözlükte "bozulmak, çürümek, geçersiz olmak, normalin dışına çıkmak, kötüleşmek, telef olmak, doğru yoldan sapmak, kokuşmak" gibi anlamlarına gelmektedir.¹²⁴ İbn Hişâm fâsid lafzını delil yönünden zayıf olup dilbilgisel açıdan hatâ içeren görüş ve yaklaşımları bildirmek üzere kullanmış, söz konusu görüşe göre hareket edildiğinde anlamsal açıdan meydana gelebilecek bozulmalara da genellikle dikkat çekmiştir.¹²⁵ Aynı anlamı ifade etmek kelimenin fiil formlarına da yer veren¹²⁶ müellif, fâsid ifadesini genellikle sahîh ve savâb lafızlarının zıddı olarak

¹¹⁸ el-Kehf, 18/25.

¹¹⁹ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 696.

¹²⁰ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 686, 756; a.g.mlf., *Şerhu Şüzûri'z-zeheb*, 554.

¹²¹ er-Râzî, *Muhtârû's-sihâh*, 73; Râğıb el-Esfehânî, *el-Müfredât*, 193-194; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 10/73; Abdülhamîd Ömer, *Mu'cem*, 1/634.

¹²² İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 17, 158.

¹²³ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 158.

¹²⁴ el-Esfehânî, *el-Müfredât*, 491; Abdülhamîd Ömer, *Mu'cem*, 3/1712.

¹²⁵ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 102, 325, 342, 687, 690, 695.

¹²⁶ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 402, 573, 668, 696, 887, 697.

kullanmıştır.¹²⁷ İbn Hişâm'a göre diltelerin i'râb yönünden yanlış düştikleri yerlerden biri de (وَأَيُّ خِفْتُ الْمَوْلَىٰ مِنْ وَرَأَىٰ) ¹²⁸ âyetindeki (مِنْ) harf-i cerrini (خِفْتُ) fiiline muteallık kılmalarıdır. Oysa ilk bakışta durum böyle görünse de bu yaklaşım وَهُوَ فَاسِدٌ فِي الْمَعْنَى / *manâda bozulmaya* yol açmaktadır. Ona göre manânın sıhhati açısından burada doğru olan taalluk şekli (مِنْ) harfinin, velâyet anlamı içermesi sebebiyle (الْمَوْلَىٰ) kelimesine muteallık olmasıdır. Bu durumda söz konusu âyet (خِفْتُ وَلَا يَتَّهِمُ مِنْ بَعْدِي وَسُوءَ خِلَافَتِهِمْ) takdirinde olur.¹²⁹

2.2.6. Vehm/Tevehhüm (وَهْمٌ/تَوَهَّمُ)

Sözlükte "kuruntu, zan, tahmin, hayal, yanlışlık, yanlış düşmek, zihne veya kalbe doğan şey"¹³⁰ mânalarına gelen *vehm* (وَهْمٌ) kelimesi bilgi değeri açısından "tercihe uzak olan (*mercûh*) düşünce veya görüş, iki kanaatin daha zayıf olanı" anlamında kullanılmaktadır.¹³¹ Aynı kökün tefe`ul (تَفْعُلُ) babından olan *tevehhüm* (تَوَهَّمُ) ise "zanna kapılmak, yanlış algılamak, kuruntuya düşmek, bir şeyin varlığı hakkında tereddüt etmek"¹³² gibi anlamlara gelmektedir. Tenkit amacıyla bu kavramları sıkça kullanan İbn Hişâm genellikle bu ifadelerle, karşı görüş sahibinin öne sürdüğü görüşünde kesin bilgi sahibi olmadığına, ilgili meselede yanlışya düştüğüne veya zanna dayanarak yanlış hükme vardığına işârette bulunmuştur.¹³³ Müellif vehm lafzının hem fiil¹³⁴ ve mastar¹³⁵ formlarını, *tevehhüm* kelimesinin de daha çok fiil olmak üzere¹³⁶ mastar¹³⁷ ve ism-i fâil¹³⁸ formlarını bu anlamlarda kullanmıştır. İbn Hişâm bu ifadelerle tenkitte bulunduğu mevzularda yanlış olan yaklaşımı belirtmenin yanı sıra söz konusu meselede kendi cihetinden doğru kabûl ettiği görüşe de genellikle dikkat çekmiştir. Bazen eleştirdiği diltelerin içine düştüğü yanlışlığın çok ileri boyutta olduğunu bildirmek üzere "فَاحِشٌ/fâhiş" sıfatını kullanmış ve هَذَا وَهْمٌ فَاحِشٌ / *bu, fâhiş bir yanlışlıktır* diyerek onları tenkit etmiştir.¹³⁹ İbn Hişâm *vehm* ve *tevehhüm* kavramları ile diğer bir tenkit lafzı olan *ze'ame*

¹²⁷ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 687, 695.

¹²⁸ Meryem 19/5.

¹²⁹ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 687. İbn Hişâm âyetteki (مِنْ) cer harfinin muteallakının, (الْمَوْلَىٰ) kelimesinden hâl olan mahzûf bir öge ya da o kelimeye muzâf olup yine mahzûf olan bir sözcük de olabileceğine dikkat çekerek iki farklı i'râb vechi daha zikretmiştir. (Bk. *Muğni'l-lebîb*, 687).

¹³⁰ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 12/643-44; el-Cevherî, *Tâcü'l-lüğâ*, 1273; Abdulhamîd Ömer, *Mu'cem*, 3/2501.

¹³¹ Tehânevî, *Keşşâf*, 2/1808; Rızâ, *Mu'cem*, 5/824; Ali Durusoy, "Vehim", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 42/615.

¹³² İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 12/643-44; Cevherî, *Tâcü'l-lüğâ*, 1273; Rızâ, *Mu'cem*, 5/824; Abdulhamîd Ömer, *Mu'cem*, 3/2501.

¹³³ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 45, 111, 162, 165, 205, 368, 532, 686; a.g.mlf., *Şerhu Şüzûri'z-zeheb*, 129, 349, 554; a.g.mlf., *Şerhu Katri'n-nedâ*, 57.

¹³⁴ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 165; 205, 532; a.g.mlf., *Şerhu Şüzûri'z-zeheb*, 129, 349.

¹³⁵ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 45, 111, 368, 554; a.g.mlf., *Şerhu Katri'n-nedâ*, 57.

¹³⁶ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 119, 418, 869, 874; a.g.mlf., *Şerhu Şüzûri'z-zeheb*, 447, 587; a.g.mlf., *el-Mesâilü's-seferiyye*, 36; a.g.mlf., *Evdahu'l-mesâlik*, 2/22.

¹³⁷ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 619, 869.

¹³⁸ İbn Hişâm, *Tahlîsü's-şevâhid*, 55; a.g.mlf., *İtirâzu's-şart ale's-şart*, thk. Abdulfettâh el-Hamûz (Ürdün: Dâru Ammâr, 1406/1986), 54.

¹³⁹ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 45, 111, 368.

filini bazen bir arada kullanmış, bu çerçevede her iki lafza da aynı tenkit cümlesinde yer vermiştir.¹⁴⁰ Konuyla ilgili örnekler şöyledir:

1. İbn Hişâm, istifhâm hemzesinin nefiy harfi olan (ﻻ)'nın önüne gelmesi durumunda hükmün değişmeyip mânanın sabit kalacağını ifade etmiştir. Örnek olarak da (ﺍﻻ ﺍﺻﻄﺒﺎﺯ ﻟﺴﻠﻤﻰ) (أم لها جلد) beytini getirmiş, ancak bu şekildeki kullanımın yaygın olmadığını belirtmiştir. Müellif kullanımının azlığı nedeniyle Şelebîn'in bu hususta yanlışlığına düştüğünü bildirmiş ve "وقد وهم الزجاجي فرعم أن من العزب من يثني أمس / وهو قليل، حتى توهم الشلوين أنه غير واقع" *Bu kullanım azdır. Öyle ki, Şelebîn böyle bir kullanımın hiç vâki olmadığı zannına kapılmıştır*" diyerek onun bu konudaki detaya vâkıf olmadığına dikkat çekmiştir.¹⁴¹

2. (أمس) zarfının i'râbı hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür: 1) Mutlak olarak kesra üzere mebnidir. 2) Mutlak olarak gayr-ı munsarîf i'râbı alır. 3) Sadece ref halinde gayr-ı munsarîf i'râbı alır, nasb ve cer hallerinde kesra üzere mebnî olur.¹⁴² İbn Hişâm ikinci görüşe mesned olarak ileri sürülen ve مس عجباً مذ أمساً cümlesiyle başlayan beyti Ebü'l-Kâsım ez-Zeccâcî'nin (öl. 337/949) yanlış anladığını ifade etmiş ve "وقد وهم الزجاجي فرعم أن من العزب من يثني أمس" *'أمس' lafzını fetha üzere mebnî okuduğunu sanmıştır*" diyerek onun yanlışlığına işaret etmiştir.¹⁴³ Bu açıklamanın ardından "والصواب أنه مُعرب غير منصرف" *bunun doğrusu, onun (مس kelimesinin) mu'rab ve gayr-ı munsarîf olmasıdır*" ifadesiyle de bu konuda kendi açısından isabetli olan görüşü belirtmiştir.¹⁴⁴ Görüldüğü üzere İbn Hişâm burada (وهم) ve (زعم) tenkit lafızlarını aynı cümlede kullanmış, yanlış algıyı (وهم) kelimesiyle belirtmiş, (زعم) fiiliyle de bu yaklaşımın zanna dayanan hatalı bir hüküm olduğuna işarette bulunmuştur.

2.2.7. Hatâ (خطأ)

Hatîe (خطيء) fiilinin mastarı olan *hata* (خطأ) kelimesi lügatte "yanlış yapmak, yanılmak, hata etmek, hedefi tutturamamak" anlamlarına gelmekte olup savâb sözcüğünün zıddıdır. Bu kelime genellikle konuşurken, düşünürken veya bir eylemde bulunurken meydana gelen yanlışlık, hedefi ıskalama, doğruyu tutturamama anlamlarında kullanılmaktadır.¹⁴⁵ İbn Hişâm bu kelimeyi, dilbilgisel yönden yanlış hükme varmış olan dilcilerin hatasını belirtmek amacıyla kullanmış,¹⁴⁶ ayrıca bu hatanın ne tür bir anlam bozulmasına yol açtığına da dikkat çekmiştir. Müellif söz konusu yanlışlığı belirttikten sonra o meselede kendi cihetinden

¹⁴⁰ İbn Hişâm, *Şerhu Şüzûri'z-zeheb*, 129.

¹⁴¹ İbn Hişâm, *Evdahu'l-mesâlik*, 2/22.

¹⁴² Sîbeveyh, *el-Kitâb*, 3/283-285; İbn Mâlik, *Şerhu Teshîli'fevâid*, 2/223; İbn Hişâm, *Şerhu Şüzûri'z-zeheb*, 126-129; a.g.mlf., *Şerhu Katri'n-nedâ*, 52-57.

¹⁴³ İbn Hişâm, *Şerhu Şüzûri'z-zeheb*, 129; a.g.mlf., *Şerhu Katri'n-nedâ*, 57.

¹⁴⁴ İbn Hişâm, *Şerhu Katri'n-nedâ*, 57.

¹⁴⁵ Esfehânî, *el-Müfredât*, 201-202; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 12/65-66; Abdülhamîd Ömer, *Mu'cem*, 1/658-659; H. Yunus Apaydın, "Hata", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/437.

¹⁴⁶ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebib*, 125, 244, 273, 402, 601, 699, 706, 753; a.g.mlf., *el-Mesâilü's-seferiyye*, 12, 22, 37.

doğru olan vechi de zikretmiştir. Çoğunlukla bu kelimenin mastarına yer vermiş, az da olsa fiil¹⁴⁷ ve ism-i fâil¹⁴⁸ formlarına başvurmuştur. İbn Hişâm yanlış olan dil meselesini tashih ederken hata kelimesinin karşılığında bazen zıddı olan savâb kelimesini de kullanmıştır.¹⁴⁹

İbn Hişâm herhangi bir görüşün yanlışlığını belirtmek için hata lafzıyla aynı veya yakın anlamlı olarak ğalita/yanlış yaptı (غلط),¹⁵⁰ leyse kemâ kâle/onun dediği gibi değil (ليس كما قال),¹⁵¹ leyse kezâlik/öyle değil (ليس كذلك),¹⁵² ğayru sedîd/doğru değil (غير سديد),¹⁵³ leyse kemâ ze'ame/ zannettiği gibi değil (ليس كما زعم),¹⁵⁴ lahn/gramer hatası (لحن)¹⁵⁵ ifadelerini de birer tenkit lafzı olarak kullanmıştır. Hatâ ifadesini kullanarak tenkitte bulunduğu örneklerden biri şöyledir:

Bazı dilciler (إدا) zarfının (وجدت) ve (رأيت) fiillerinin anlamını içerdiğini, bu nedenle mef'ûl ögesini nasbetmesinin câiz olacağını, ayrıca (إدا) zarfının kendisinden sonra gelen isim için aynı zamanda haber olduğunu ileri sürmüşlerdir. Ancak İbn Hişâm, bu görüşü "وَعَدًا وَخَطًا لِأَنَّ الْمَعْنَى لَا تَتَصَبُّ الْمَفَاعِيلُ الصَّحِيحَةَ / Bu yanlıştır. Çünkü mânalar sahîh olan mef'ûlleri nasbetmez" diyerek eleştirmiş ve mânaların ancak zarflarda ve hâl ögelerinde amel edebileceğini belirtmiştir. Çünkü (إدا)'nın kendisinden sonrasını nasbedebilmesi için -bu görüş sahibinin iddiasına göre- fâil ve ayrıca başka bir mef'ûl daha alması gerekir.¹⁵⁶ Zira (وجد) ve (رأى) fiilleri iki mef'ûle ihtiyaç duyar. Bu durumda (إدا)'dan sonra gelen ilk ismin de mansûb olması lâzım gelir.¹⁵⁷ Görüldüğü üzere İbn Hişâm, ilgili görüşün yanlışlığını bildirdikten sonra meselenin doğrusunu zikretmiş ve o görüşün niçin hatalı olduğunu da gerekçesiyle birlikte açıklamıştır.

2.2.8. Tekellüf (تكلف)

Sözlükte "aşırı sevgi beslemek, düşkün olmak, (yüz) kızarmak, bozarmak, kararmak" gibi anlamlara gelen (كلفت) fiilinin tefe`ul (تفعّل) bâbından masdarı olan *tekellüf* (تكلف) kelimesi "yüklenmek, bir şeyi zorla, isteksiz veya yapmacık bir tavırla yapmak, güçlüğü katlanmak, kendisini sıkıntıya sokmak, sünü hâl ve hareket" mânalarını ifade etmektedir.¹⁵⁸ İbn Hişâm bu kelimeyi, dilbilgisel tahlillerde zorlama te'villere giden, ihtiyaç olmadığı halde meselenin anlaşılmasını güç kılacak takdir ve hazifler yapan dilcileri tenkit etmek amacıyla

¹⁴⁷ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 125, 882.

¹⁴⁸ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 677.

¹⁴⁹ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 601, 757.

¹⁵⁰ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 108, 162, 622; a.g.mlf., *Es'ile*, 33; a.g.mlf., *Tahlisu's-sevâhid*, 75.

¹⁵¹ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 462, 612.

¹⁵² İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 791.

¹⁵³ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 464, 778; a.g.mlf., *Evdahu'l-mesâlik*, 1/102.

¹⁵⁴ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 724.

¹⁵⁵ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 53, 497, 702, 775.

¹⁵⁶ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 125.

¹⁵⁷ Ceys, *Temhîdu'l-kavâ'id*, 4/1958.

¹⁵⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 9/307; Abdülhamîd Ömer, *Mu'cem*, 3/1950.

kullanmıştır.¹⁵⁹ Müellif, tekellüf lafzıyla yakın anlamli olarak bazen *te`assüf* (تعسف)¹⁶⁰ ve *ichâf* (إحفاف)¹⁶¹ ifadelerine de yer vermiştir.

Örneğin İbn Hişâm şart anlamı içermekle birlikte muzâri fiili cezmetmeyen edatlardan olan (إِذَا) zarfının, bazen şart anlamının dışında da kullanıldığını belirtmiş, (وَإِذَا مَا) ¹⁶² ve (وَالَّذِينَ إِذَا أَصَابَهُمُ الْبَغْيُ هُمْ يَنْتَصِرُونَ) ¹⁶³ âyetlerini de buna örnek göstermiştir. Müellife göre bu âyetlerde yer alan (إِذَا), şart edatı değil kendisinden sonra haber ve mübtedâ şeklinde gelen (هَمَّ يَغْفِرُونَ) ve (هَمَّ يَنْتَصِرُونَ) cümleleri için zarftır. Zira eğer şart içerseydi ve peşinden gelen isim cümleleri de ona cevap teşkil etseydi tıpkı (وَإِنْ يَمْسَسْكَ بِيَدَيْهِ فَهُوَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ) ¹⁶⁴ âyetinde olduğu gibi cevabının başına fâ (فَ) harfinin gelmesi gerekirdi. İbn Hişâm bu bilgileri aktardıktan sonra söz konusu âyetlerin i'râbı hakkında iki farklı görüş daha nakletmiştir. Bir görüşe göre, ilgili âyetlerde yer alan zamirler mübtedâ değil te'kidir, onlardan sonra gelen kısımlar da şartın cevabıdır. Diğer görüşe göre ise şartın cevabı mahzûftur, kendisinden sonraki cümle buna delâlet etmektedir. Müellif bu görüşlerden ilkini aktardıktan hemen sonra "ظاهر التعسف / açık bir zorlamadır", diğerinden sonra da "تكلف من غير ضرورة" / lüzumsuz bir tekellüftür" diyerek her iki yaklaşımı da eleştirmektedir.¹⁶⁵ Görüldüğü üzere müellif bu meselede tekellüf ve te'assüf lafızlarına aynı bağlamda yer vermiş, bu kavramları birbirine yakın anlamlarda kullanmıştır.

2.2.9. Sehv (سهو)

Sehv kelimesi *sehâ* (سها) fiilinin masdarı olup sözlükte "yanılmak, unutmak, gözden kaçırmak, dikkatsiz davranmak, bilmeden yanlışla düşmek, ihmal etmek" gibi anlamlara gelmektedir.¹⁶⁶ İbn Hişâm, herhangi bir mesele hakkında dalgınlık, unutma, yanılma, dikkatsizlik vb. sebeplerle yanlış hükme varan dilcileri tenkit etmek amacıyla *sehv* lafzını kullanmıştır.¹⁶⁷ Konuyla ilgili bir örnek şöyledir:

İbn Hişâm, (مَا نَنْسَخُ مِنْ آيَةٍ) ¹⁶⁸ âyetinin başında yer alan (مَا)'nın şartiyye olup (نَنْسَخُ) fiili sebebiyle *nasb* mahallinde olduğunu belirtmiş, ardından (مَا)'nın *mansûb* olmasına sebep teşkil eden iki farklı i'râb vechi zikretmiştir. Bu vecihlerden biri *me'ûlün bih*, diğeri de *me'ûlün mutlak* olduğudur. *Me'ûlün mutlak* olması durumunda âyetin takdiri (أَيُّ نَسَخٍ نَنْسَخُ) şeklinde olur. Ancak Ebu'l-Bekâ el-Ukberî (öl. 616/1219) mastariyye olan *mâ* (مَا)'nın *amel*

¹⁵⁹ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 136, 174, 183, 303, 377, 400, 416, 421, 518, 586; a.g.mlf., *İ'tirâzu's-şart*, 51; a.g.mlf., *Es'île*, 11.

¹⁶⁰ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 221.

¹⁶¹ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 124, 249, 310.

¹⁶² eş-Şûrâ 42/37.

¹⁶³ eş-Şûrâ 42/39.

¹⁶⁴ el-En'âm 6/17.

¹⁶⁵ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 136; Ceys, *Temhîdu'l-kavâ'id*, 4/1947.

¹⁶⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 14/406; Abdülhamîd Ömer, *Mu'cem*, 2/1127.

¹⁶⁷ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 39, 63, 75, 402, 416, 479, 640; a.g.mlf., *Şerhu Şüzûri'z-zeheb*, 319, 392, 475.

¹⁶⁸ el-Bakara 2/106.

edemeyeceğini ifade ederek mef'ûlün mutlak olduğu yönündeki görüşe karşı çıkmıştır. İbn Hişâm, dikkatsizliği nedeniyle hataya düşen Ebu'l-Bekâ'nın bu yaklaşımını "وَهَذَا سَهْوٌ مِنْهُ / Bu, ondan kaynaklanan bir dalgınlıktır, yanılmadır" diyerek eleştirmiştir. Nitekim İbn Hişâm'ın belirttiğine göre, o âyetteki "mâ" edatının mastariyye ve aynı zamanda mef'ûlün mutlak olduğu yönündeki görüşün sahibinden bu vechi nakleden kişi bizzat Ebu'l-Bekâ'nın kendisidir.¹⁶⁹

2.2.10. Za'îf (ضعيف)

Za'îf (ضعيف) kelimesi (ضَعْفٌ) fiilinden sıfat-ı müşebbehe olup sözlükte "zayıf, dayanıksız, güçsüz, aciz" anlamlarına gelmektedir.¹⁷⁰ İbn Hişâm, sahîh görüşün mukâbili olarak¹⁷¹ kullandığı bu kavramı, delil yönünden zayıf olan, Arap dilinin genel kuralları dışında kalıp şâz olarak kullanılan ve nâdiren başvurulmuş görüşleri bildirmek ve bu görüş sahiplerini eleştirmek amacıyla kullanmıştır.¹⁷² Kelimenin fiil¹⁷³ ve ism-i tafdil¹⁷⁴ formlarına da bu anlamda yer vermiş olan müellif, genellikle bu lafızla eleştirdiği yaklaşımların niçin zayıf olduğunu gerekçesiyle birlikte ortaya koymuş ve o konuda sahîh olan görüşü de zikretmiştir.

Örneğin bazı dilciler (إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ)¹⁷⁵ âyetinde geçen (أهل) kelimesinin ihtisâs vechi üzere mansûb olduğunu savunmuşlardır. Ancak İbn Hişâm, bu âyette mansûb olarak gelen (أهل) kelimesinin muhatap zamirinden sonra vuku bulduğunu, oysa ihtisâs vechinin (لَحْنٌ مَعَاشِرَ الْأَنْبِيَاءِ لَا نُورُثُ)¹⁷⁶ hadisinde olduğu gibi daha çok mütekellim zamirinden sonra geldiğini belirtmiş ve karşıt görüş sahiplerini "وَهَذَا ضَعِيفٌ لَوْ قُوِّعَ بَعْدَ ضَمِيرِ الْحُطَابِ / bu görüş zayıftır, çünkü (أهل) kelimesi muhatap zamirinden sonra gelmiştir" ifadeleriyle eleştirmiştir. Son olarak müellif, buradaki (أهل) kelimesinin münâdâ olmak üzere mansûb geldiğini ve söz konusu meselede doğru olan görüşün de bu olduğunu belirtmiştir.¹⁷⁷ Görüldüğü üzere burada İbn Hişâm, ihtisâs vechinin muhatap zamirinden sonra kullanımının az olduğu gerekçesiyle karşı görüşü zayıf olarak nitelemiştir.

2.2.11. Bilâdelîl (بلا دليل)

"Delilsiz, delili yok" anlamlarına gelen bilâdelîl (بلا دليل) ifadesini İbn Hişâm, herhangi bir delile dayanmayan yahut delil niteliği taşımayan argümanlara bina edilen görüşleri

¹⁶⁹ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 416.

¹⁷⁰ Abdülhamîd Ömer, *Mu'cem*, 2/1361.

¹⁷¹ Bk. İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, s. 766; a.g.mlf., *Şerhu Şüzûri'z-zeheb*, 491; Müellif 'zayıf' kavramının mukâbilinde bazen 'savâb' lafzını da kullanmıştır. (Bk. *Muğni'l-lebîb*, 714).

¹⁷² İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 57, 371, 406, 429; a.g.mlf., *Şerhu Şüzûri'z-zeheb*, 453, 454.

¹⁷³ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 303, 414, 550.

¹⁷⁴ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 371, 574, 725; a.g.mlf., *Tahlîsu's-şevâhid*, 132.

¹⁷⁵ el-Ahzâb 33/33.

¹⁷⁶ Buhârî, "Meğâzî", 14, 38; "Ferâ'iz", 3, "İ'tisâm", 5.

¹⁷⁷ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 714.

belirtmek amacıyla kullanmıştır.¹⁷⁸ Örneğin Zemahşerî (öl. 538/1144), muzari fiilin başına gelerek onu nasbenden ve anlamını olumsuzla çeviren (لَنْ) edatının te'kid ve te'bid ifade ettiğini savunmuştur. Ancak İbn Hişâm (لَنْ) edatının, nefyettiği cümleye te'kid ya da te'bid anlamı katmadığını belirtmiş ve Zemahşerî'yi " وَكَلَاهُمَا دَعْوَى بِلَا دَلِيلٍ /her ikisi de delili olmayan birer iddiadır" diyerek eleştirmiştir. Zira eğer Zemahşerî'nin dediği gibi te'bid anlamı olsaydı (فَلَنْ)¹⁷⁹ âyetinde (لَنْ) edatının nefyettiği kelime (الْيَوْمَ) sözcüğüyle kayıtlanmazdı. Aynı şekilde (وَلَنْ يَتَمَنَّوْهُ أَبَدًا)¹⁸⁰ âyetindeki (أَبَدًا) kelimesi de tekrar olurdu ki, aslolan tekrarın olmamasıdır.¹⁸¹

İbn Hişâm bilâdelîl ifadesiyle aynı anlamı taşıyan *lâ delile* (لَا دَلِيلَ),¹⁸² *lâ huccete* (لَا حُجَّةَ)¹⁸³ kullanımlarına da bu mânada yer vermiştir. Müellifin, ilmi bir geçerliliği ve dayanağı bulunmayan yaklaşımları belirtmek için kullandığı *leyse bişey'in* (لَيْسَ بِشَيْءٍ)¹⁸⁴ ibaresini de bu kapsamda değerlendirmek mümkündür.

3. SONUÇ

Arap dili grameri alanında birçok eser te'lif eden İbn Hişâm özellikle nahiv ilminin bütün konularını ele aldığı *Muğni'l-lebîb* başta olmak üzere eserlerinde bireysel görüşlerinin yanı sıra diğer dilcilerin yaklaşımlarına, Basra, Kûfe, Bağdat, Mısır ve Endülüs dil ekollerinin görüşlerine çokça yer vermiştir. Söz konusu ekollerin görüşlerini tarafsız bir yaklaşımla ortaya koyan müellif, delilini güçlü bulduğu fikir ve görüşleri tercih etmiş, delilini zayıf gördüğü, zan ve şüpheye mebni olduğunu yahut herhangi bir delile dayanmadığını tespit ettiği görüşleri de gerekçeli bir şekilde reddederek eleştirmiştir. İbn Hişâm tercih ya da tenkitte bulunurken daima delilin kuvvet derecesini merkeze almış, görüşün kime veya hangi ekole ait olduğuna bakmaksızın delili güçlü olanları almış, delil yönünden zayıf olanları ise terk etmiştir. Görüşlerini zayıf veya mesnedsiz bulduğu dilcileri ilmî bir üslupla tenkit etmiş, ancak yaptıkları fâhiş hatalar nedeniyle bazılarını da sert eleştiriler yöneltmiştir.

İbn Hişâm herhangi bir dil meselesi hakkında ileri sürülen görüşler arasında delili daha güçlü ve üstün olan, tercih sebepleri yönünden öncelikli olan, dil kuralları açısından daha muteber sayılan, muhakkik dilciler nezdinde doğru ve mutemed kabûl edilen görüşleri belirtmek üzere *sahîh/esahh*, *râcih/ercah*, *zâhir/ezhar*, *savâb*, *muhtâr*, *hakk*, *tahkîk*,

¹⁷⁸ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 374, 730; a.g.mlf., *Evdahu'l-mesâlik*, 1/9.

¹⁷⁹ Meryem 19/26.

¹⁸⁰ el-Bakara 2/95.

¹⁸¹ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 374; a.g.mlf., *Evdahu'l-mesâlik*, 1/9; Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye*, 351.

¹⁸² İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 177, 225, 335, 782, 887; a.g.mlf., *Evdahu'l-mesâlik*, 2/24.

¹⁸³ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 426, 630; a.g.mlf., *Şerhu Şüzûri'z-zeheb*, 217; a.g.mlf., *Evdahu'l-mesâlik*, 1/191.

¹⁸⁴ İbn Hişâm, *Muğni'l-lebîb*, 71, 84, 153, 202, 300, 505, 570, 584; a.g.mlf., *Tahlisu's-şevâhid*, 48, 55, 271; a.g.mlf., *Es'ile*, 19.

hasen/ahsen, ekyes, vech, mu'temed, akreb, evlâ gibi birbirinden farklı çok sayıda tercih ifadesi kullanmıştır. Özellikle bireysel görüşlerini belirttiği yerlerde ise genellikle "عندي" kaydını koyarak "هَذَا هُوَ الصَّوَابُ عِنْدِي", "والظَّاهِرُ عِنْدِي..." vb. ifadelerle kendi görüşünü ortaya koymuştur.

İbn Hişâm delilinin zayıf olması, genel dil kurallarına aykırılık, zan ve yanılığa dayanma, herhangi bir delile dayanmama, icmâya muhâlif olma vb. sebeplerle terk edip eleştirdiği görüşleri de yine kendi içinde derecelendirerek *ze'ame, bâtil, merdûd, fâsid, vehm, tevehhüm, hatâ, sehv, te'assüf, hark, tekellüf, za'îf* gibi lafızları kullanmıştır. Bu anlamda geniş bir kavram yelpazesine yer veren müellif, söz konusu tercih ve tenkit lafızlarından bir kısmını müstakil anlamda kullanırken bazılarını da yakın veya eş anlamlı olarak kullanmıştır.

İbn Hişâm tercihte bulunurken yahut reddiye yaparken ilgili konuyu muallakta bırakmamış, çoğunlukla gerekçelerini sunmuştur. Ancak az da olsa bazı meselelerde tercih ya da tenkitte bulunmaksızın yalnızca dilcilerin görüşlerini aktarmakla yetinmiştir. Kendisinden önceki nahivcilerin eserlerini çok iyi tetkik ettiği anlaşılan İbn Hişâm hemen hemen tüm dil konularında önceki dilcilerden nakil yapmış, görüş ve delilleri tartışmış ve bunlar arasında tercihlerde bulunmuştur. Nahiv ilminin inceliklerine vâkıf olan İbn Hişâm bu dil birikimini özellikle *Muğni'l-lebîb* adlı eserine açıkça yansıtmıştır.

Belli bir dil mektebini taklit etmeyen İbn Hişâm eserlerinde ekol taassubuna girmemiş, delilini sağlam ve doğru bulduğu görüşleri tercih etmiştir. Görüşünü tercih ettiği bir ekolü veya mensuplarını başka meselelerde eleştirerek görüşlerine reddiye vermesi de bunu göstermektedir. Mısır dil mektebinin dilcileri arasında sayılan İbn Hişâm'ın dil meselelerine dair tercihleri, fikir ve görüşleri incelendiğinde belli bir dil ekolüne bağlı kaldığını söylemek mümkün gözükmemektedir. Zira bütün dil ekollerinden tercihe şayan bulduğu görüşler mevcuttur. Bununla birlikte tercihe uygun bulduğu görüşlerin çoğunlukla Basra dil ekolüne ait görüşler olduğunu belirtmek gerekir. Öyle ki, bazı yerlerde Basra ekolü mensupları için "أصحابنا/arkadaşlarımız" ifadesini de kullanmaktadır. Kanaatimizce İbn Hişâm'ın bu ifadeyi kullanma sebebi, Basra ekolünün delil ve görüşlerinin çoğunluğunu güçlü ve isabetli bulmasından ileri gelmektedir. Zira başta *Muğni'l-lebîb* olmak üzere dil alanına hasrettiği eserleri dikkatle incelediğinde, tercihlerde bulunurken sadece bir ekole bağlı kalmadığı, delillerin kuvvet derecesini merkeze aldığı, dil ekolleri ve mensupları karşısında objektif bir tutum sergilediği açıkça görülecektir.

REFERENCES/KAYNAKÇA

- Abdülhamîd Ömer, Ahmed Muhtâr. *Mu`cemü'l-luğati'l-'arabiyye el-mu`âsıra*. y.y., `Âlemü'l-Kütüb, 1429/2008.
- Abdülhamîd, Muhammed Muhyiddîn. *et-Tuhfetü's-seniyye bi şerhi'l-Mukaddimeti'l-Âcurrûmiyye: Temel Konularıyla Nahiv İlmine Giriş*. çev. Ramazan Aslan – Emrah Baş. İstanbul: Şifa Yayınevi, 2022.
- Akkirmânî, Muhammed b. Mustafâ. *Muhtasarü Muğni'l-lebîb `an kütübi'l-e`ârîb*. thk. Sadreddîn Buğda. Diyarbakır: Mektebetu Diyarbekir, 1437/2016.
- Anzî, Abdullâh b. Yûsuf b. İsâ b. Ya`kûb el-Ya`kûb el-Cüdey'. *el-Minhâcü'l-muhtasar fî ilmeyi'n-nahvi ve's-sarf*. Beyrût: Müessesetü'r-Reyyân, 1428/2007.
- Apaydın, H. Yunus. "Hata". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 16/437-442, İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Askerî, Ebû Hilâl el-Hasen b. Abdillâh b. Sehl. *el-Furûku'l-luğaviyye*. thk. Muhammed İbrâhîm Selîm. Kâhire: Dâru'l-İlm ve's-Sekâfe, tsz.
- Bâcî, Ebû'l-Velîd Süleymân b. Halef. *el-Hudûd fi'l-usûl*. thk. Muhammed Hasan İsmâil. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Bağdâdî, Abdulkâdir b. Ömer. *Şerhu ebyâti Muğni'l-lebîb*. thk. Abdulazîz Rabâh-Ahmed Yûsuf Dekkâk. Beyrût: Dâru'l-Me'mûn, 1973-1993.
- Behrân, Muhammed b. Yahyâ b. Muhammed b. Ahmed. *el-Kâfil bi neyli's-sûl fî 'ilmi'l-usûl*. thk. Velîd b. Abdurrahman b. Muhammed Âl Firyân. y.y., Dâr-u `Âlemi'l-Fevâid, tsz.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd. *Tâcü'l-lüğa ve shâhu'l-arabiyye*. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 2009.
- Cürcânî, Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf. *et-Ta'rîfât*. thk. İbrâhîm el-Ebyârî. y.y., Dâru'r-Reyyân, tsz.
- Dayf, Şevki. *el-Medârisü'n-nahviyye*. Kâhire: Dâru'l-Me'ârif, 1968.
- Dervîş, Muhyiddîn b. Ahmed Mustafa. *İ'râbu'l-Kur'ân ve beyânuhu*. Hıms: Dâru'l-irşâd, 1415/1994.
- Desûkî, Muhammed b. Arafe. *Hâşiyetü'd-Desûkî 'alâ Muhtasari'l-me'ânî*. thk. Abdülhamîd Hindâvî. Beyrût: el-Mektebetü'l-'Asriyye, tsz.
- Durusoy, Ali. "Vehim". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 42/615-616, İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Ebû'l-Bekâ el-Kefevî, Eyyûb b. Mûsâ el-Huseynî el-Karîmî. *el-Külliyât mu'cemün fi'l-mustalahât ve'l-furûki'l-luğaviyye*. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, tsz.

Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf el-Endelüsî. *İrtişâfu'd-darab min lisâni'l-arab*. thk. Receb Osmân Muhammed. Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 1418/1998.

Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf b. Alî b. Yûsuf el-Endelüsî. *et-Tezyîl ve't-tekmîl fî şerhi Kitâbi't-Teshîl*. thk. Hasan Hindâvî. Dîmaşk: Dâru'l-Kalem, 1421/2000.

Emîn, Abdusselâm Muhammed. *Hâşiyetu'd-Dusûkî alâ Muğni'l-lebîb an kutubi'l-e'ârib*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.

Râğîb el-Esfehânî, Ebu'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed. *el-Müfredât fî ğarîbi'l-Kur'ân*, y.y., Mektebetü Nezâr Mustafa el-Bâz, tsz.

Esedî, Ebu'l-Bekâ Muvaffakkuddîn Ya'îş b. Alî b. Ya'îş b. Muhammed. *Şerhu'l-Mufassal li'z-Zemahşerî*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422/2001.

Ezherî, Ebü'l-Velîd Zeynüddîn Hâlid b. Abdillâh b. Ebî Bekr el-Vakkâd. *et-Tasrîh bi-mazmûni't-Tavzîh*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2000.

Fârisî, Ebû Ali. *el-Mesâilü'l-halebiyyât*. thk. Hasan Hindavi. Dîmaşk: Dâru'l-Kalem, 1987.

Ferâhîdî, Halîl b. Ahmed. *Kitâbü'l-ayn*. thk. Abdülhamid Hindâvî. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.

Hamevî, Şihâbüddîn Yâkût b. Abdillâh. *Mu'cemü'l-üdebâ'*. thk. İhsân Abbâs. Kâhire: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1936-1938.

İbn Hişâm el-Ensârî, Ebû Muhammed Abdullâh Cemâlüddîn b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdullâh. *Muğni'l-lebîb 'an kutubi'l-e'ârib*. thk. Mâzin el-Mübârek, Muhammed Ali Hamdullâh. Dîmaşk: Dâru'l-Fikr, 1985.

İbn Hişâm el-Ensârî, Ebû Muhammed Abdullâh Cemâlüddîn b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdullâh. *Evdahu'l-mesâlik ilâ Elfiyyeti İbn Mâlik*. thk. Yusuf eş-Şeyh Muhammed el-Bukâ'î. y.y., Dâru'l-Fikr, tsz.

İbn Hişâm el-Ensârî, Ebû Muhammed Abdullâh Cemâlüddîn b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdullâh. *Şerhu Şüzûri'z-zeheb*. thk. Abdülğanî ed-Dezar. Sûriye: eş-Şeriketü'l-Müttehide li't-Tevzi', tsz.

İbn Hişâm el-Ensârî, Ebû Muhammed Abdullâh Cemâlüddîn b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdullâh. *Şerhu Katri'n-nedâ ve belli's-sadâ*. thk. Abdulcelil el-Attâr el-Bekrî. Beyrut: Mektebetü Dâri'l-Fecr, 2012.

İbn Hişâm el-Ensârî, Ebû Muhammed Abdullâh Cemâlüddîn b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdullâh. *el-Mesâilü's-seferiyye fi'n-nahv*. thk. Hâtim Sâlih ed-Dâmin. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1403/1983.

İbn Hişâm el-Ensârî, Ebû Muhammed Abdullâh Cemâlüddîn b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdullâh. *Risâletü'l-mebâhisi'l-merdiyye*. thk. Mâzin el-Mübârek. Dımaşk/Beyrût: Dâru İbn Kesîr, 1408/1987.

İbn Hişâm el-Ensârî, Ebû Muhammed Abdullâh Cemâlüddîn b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdullâh. *Tahlîsu's-sevâhid ve telhîsü'l-fevâid*. thk. Abbâs Mustafa Sâlihî. y.y., Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1406/1986.

İbn Hişâm el-Ensârî, Ebû Muhammed Abdullâh Cemâlüddîn b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdullâh. *Kavâ'idü'l-i'râb ve nüzhetü't-tüllâb*. thk. eş-Şibrâvî b. Ebî'l-Me'âtî el-Mısırî. y.y., Dâru'r-Riyâde, 1442/2021.

İbn Hişâm el-Ensârî, Ebû Muhammed Abdullâh Cemâlüddîn b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdullâh. *Es'iletün ve ecvibetün fi l'râbi'l-Kur'ân* thk. Muhammed Nağş. Medîne: 'İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmiyyi bi'l-Câmi'ati'l-İslâmiyye, 1403/1983.

İbn Hişâm el-Ensârî, Ebû Muhammed Abdullâh Cemâlüddîn b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdullâh. *İ'tirâdu's-şart ale's-şart*. thk. Abdulfettâh el-Hamûz. Ürdün: Dâru Ammâr, 1406/1986.

İbn Mâlik et-Tâî, Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh el-Ceyânî. *Şerhu Teshîli'l-fevâid*. thk. Abdurrahmân es-Seyyid-Muhammed-Muhammed Bedevî el-Mahtûn. y.y., Dâru Hecr, 1410/1990.

İbn Mâlik et-Tâî, Ebû Abdillâh Cemâlüddîn Muhammed b. Abdillâh el-Ceyânî. *Teshîlü'l-fevâid ve Tekmîlü'l-mekâsîd*. Thk. Muhammed Kâmil Berekât. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1387/1967.

İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemâlüddîn Muhammed b. Mükerrerem. *Lisânü'l-arab*. Beyrût: Dâru Sâdır, tsz.

İbn Şecerî, Diyâuddîn Ebu's-se'âdât Hibetullâh b. Ali b. Hamza. *Emâlî İbn Şecerî*. thk. Mahmûd Muhammed et-Tancî. Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 1991.

İbn Serrâc, Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî b. Sehl en-Nahvî. *el-Usûl fi'n-nahv*. thk. Abdulhuseyn el-Fetlî. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, tsz.

İbnu'l-Esîr, Mecdüddîn Ebü's-Seâdât el-Mübârek b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Bedî' fi 'ilmi'l-arabiyye*. thk. Fethi Ahmed Aliyyüddîn. Mekke: Câmi'atu Ümmi'l-Kurâ, 1420/1999.

İbn Tağrîberdî, Ebü'l-Mehâsin Yûsuf. *en-Nücümü'z-zâhire fi mülûki Mısır ve'l-Kâhire*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1970-72.

İbn Ukayl, Behâüddîn. *el-Müsâ'id 'alâ Teshîli'l-fevâid*. nşr. Câmî'atu Ümmi'l-kurâ. Dımaşk: Dâru'l-Fikr-Cidde: Dâru'l-Medenî, 1400-1405/1980-1984.

İbn Sâiğ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Hasan b. Sibâ' b. Ebîbekr. *el-Lemha fî şerhi'l-Mülha*. thk. İbrâhim b. Sâlim es-Sâ'idî. Medîne: 'İmâdetü'l-Bahsi'l-İlmî, 1424/2004.

Îcâ Adûdüddîn Abdurrahman. *Şerhu muhtasari'l-Muntehe'l-usûli*. thk. Muhammed Hasan İsmâil. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1424/2004.

İsnevî, Cemâlüddîn Abdürrahîm. *el-Mühimmât fî şerhi'r-Ravdati ve'r-Râfi'*. Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1430/2009.

Kavâsımî, Ekrem Yûsuf Ömer. *el-Medhal ilâ mezhebi'l-İmâm eş-Şâfi'*. Ürdün: Dâru'n-Nefâis, 1423/2003.

Kâf, Sekkâf b. Ali. *M'ucemün fî müstelahâti fikhî's-Şâfi'*. y.y., 1417/1997.

Mendeylî el-Endûnisî, Abdülkadir b. Abdülmütalib. *el-Hazâinü's-seniyye min meşâhîri'l-kütübi'l-fikhîyye li eimmetine'l-fukahâi's-Şâfi'iyye*. thk. Abdülaziz b. es-Sâyib. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 1424/2004.

Murâdî, Ebû Muhammed (Ebû Alî) Bedrüddîn Hasen b. Kâsım b. Abdillâh b. Alî. *el-Cene'd-dânî fî hurûfi'l-me'ânî*. thk. Fahrüddîn Kabâve-Muhammed Nedîm Fâdıl. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1413/1992.

Murâdî, Ebû Muhammed (Ebû Alî) Bedrüddîn Hasen b. Kâsım b. Abdillâh b. Alî. *Tavdîhu'l-makâsîd ve'l-mesâlik bi-şerhi Elfiyyeti İbn Mâlik*. thk. Abdurrahman Ali Süleyman. Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1428/2008.

Müberred, Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd b. Abdilekber b. Umeyr. *el-Muktedab*. thk. Muhammed Abdulhalik 'Uzayme. Beyrût: 'Âlemü'l-Kütüb.

Neccâr, Muhammed Abdulazîz. *Diyâu's-sâlik ilâ Evdahi'l-mesâlik*. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 1422/2001.

Nâzır el-Ceyş, Muhammed b. Yûsuf b. Ahmed Muhibbuddîn el-Halebî. *Temhîdu'l-kavâ'id bi şerhi Teshîli'l-fevâid*. thk. Ali Muhammed Fâhir vd. Kâhire: Dâru's-Selâm, 1428/2007.

Olguner, Fahrettin. "Bâtıl". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 5/147-148. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.

Rakbî, Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Süleyman b. Battâl. *en-Nazmu'l-müsta'zeb fî ğarîbi elfâzi'l-Mühezzeb*. thk. Mustafa Abdulhafız Sâlim. Mekke: el-Mektebetü't-Ticâriyye, 1988-1991.

Râzî, Muhammed b. Ebî Bekr b. Abdilkadir. *Muhtârû's-Sihâh*. Beyrût: Mektebetü Lübnân, 1986.

Rızâ, Ahmed. *Mu'cemü metni'l-lüğa*. Beyrût: Dâru Mektebeti'l-Hayât, 1377-1380/1958-1960.

Sâlih, Behcet Abdulvâhid. *el-Îrâbu'l-mufassal li Kitâbillâhi'l-mürettel*. Ammân: Dâru'l-Fıkr, 1418/1997.

Serahsî, Ebûbekir Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl. *Usûlu's-Serahsî*. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, tsz.

Sîbeveyh, Ebû Bısr Amr b. Osmân b. Kanber al-Hârisî. *el-Kitâb*. thk. Abdüsselâm Muhammed Hârûn. Kâhire: Mektebetü'l-Hâncî, 1408/1988.

Sîrâfî, Ebû Saîd el-Hasen b. Abdillâh b. Merzübân. *Şerhu Kitâbi Sibeveyhi*. thk. Ahmed Hasan Mehdeli-Ali Seyyid Ali. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2008.

Süyûtî, Abdurrahman b. Ebî Bekr Celâleddîn. *Hem'u'l-hevâmi' fî şerhi Cem'i'l-cevâmi'*. thk. Abdulhamid Hindâvî. Mısır: el-Mektebetü't-Tevfikkiye, tsz.

Şevkânî, Muhammed b. Alî b. Muhammed. *Bedrû't-tâli'*. Kâhire: Dâru'l-Ma'rife, 1348/1929.

Tehânevî, Muhammed b. Alî b. Muhammed Hâmid b. Muhammed. *Keşşâfû ıstılâhâti'l-fünûn ve'l-ulûm*. thk. Ali Dehrûc. Beyrût: Mektebetü Lübnân, 1996.

Zafîrî, Meryem Muhammed Sâlih. *Müstelehâtü'l-mezâhibi'l-fikhiyye ve esrârü'l-fikhi'l-mermûz fi'l-a'lâmi ve'l-kütüb*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1422/2002.

Zebîdî, Muhammed Murtazâ el-Hüseynî. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-kâmûs*. Kuveyt: Vizâretü'l-İrşâd ve'l-Enbâ, 1385-1422/1965-2001.

Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayrüddîn b. Mahmûd b. Muhammed b. Alî b. Fâris. *el-A'lâm*. Beyrût: Dâru'l-İlm, 2002.